

M
241.967

OSK

Schmidt Henrik:
Fjöss Isman beldaga
eðri

GROßE TISZA ISLVAN

BEZUGSWEISE GÄRDE, Bäume
HOF - KÖLLER JOURNAL

GRÓF TISZA ISTVÁN

BENCZÜR GYULA festménye
(fot. : KOLLER tanár)

TISZA ISTVÁN BOLDOG ÉVEI

EMLÉKEK ÉS FELJEGYZÉSEK

IRTA

SCHMIDT HENRIK

*N. Károlyi Arpa István
& Meltóságának
igaz képviselője*

Schmidt Henrik

1 9 2 3

BUDAPEST, A „STUDIUM” KIADÁSA
IV, MŰZEUM-KÖRÚT 21

Ebből a műből 300 példány
amatőr papíron jelent meg
1—50-ig számozva.

M241.367

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

B 6294/1978

LELTÁRI SZÁM

Minden jog fenntartva.

Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata Részvénytársaság, Budapest.

I.

Tisza István emléke felett a tragikum hangulata uralkodik. Amily szívünket és agyunkat megdermesztő megdöbbenéssel vettük hírül, hogy orgyilkosok áldozatául esett, oly szomorúság fog el minden jóérzésű embert, a nagy férfiú politikai ellenfeleit éppúgy, mint követőit és híveit, ha Tisza halálának körülményei tűnnek fel lelki szemeik előtt.

A kontinens felelős politikusai közül egyik sem igyekezett nálánál komolyabban a háború kitörését megakadályozni. A katasztrófa pillanatában egyik sem vállalta a felelősség oly mértékét, mint ő.

Tisztában volt a háború kockázatának végzetes lehetőségeivel. De midőn az a felfogás győzött, amely a folytonos megalázó orvtámadásokkal szemben nem alaptalanul hivatkozott a monarchia presztizsének elviselhetetlen sérelmére és biztonságának megszegyenítő megingására, az elháríthatatlant minden erejével igyekezett jó végre vezetni.

Amint a helyzet nehezedett, szokott nyugalomával tűrte az ideges tömeg gyűlölködését,

amely őt okolta a háborúért. Csüggedő gondolatok közt nem tett egy lépést sem, hogy az összeomlást túlélje. A túlzásba vitt férfiasság és bátorság megakadályozta őt abban, hogy átmentse magát oly időkbe, mikor hazánknak nagy államférfiakra nagyobb szüksége lett volna, mint bármikor ezer év alatt. Mert ha egy időben célja volt is, hogy az események útjából teljesen félreállva, készenlétben maradjon, amíg oly idők jönnek, hogy az eredmény kilátásával tehet megint valamit hazájáért, ő, aki soha életében nem hátrált meg, mégsem tudta magát elhatározni arra, hogy bármit is tegyen, ami megfutamodásnak lett volna minősíthető.

Azonban, ha nem változtathatunk is azon, hogy a most élő generációk lelkében Tisza emléke a szomorúnak, a tragikusnak, az érzelmeivel elválaszthatatlanul vegyüljön össze, mégis előkészíthetjük annak a lehetőségét, hogy későbbi idők elfogulatlan szemlélői objektív és a valóságnak megfelelő képet nyerjenek a nagy ember életéről, életfelfogásáról, gondolkozásmódjáról, oly képet, amelyet a szomorú vég sötét felhői el nem homályosítanak.

Ez a kép pedig a harmóniának, a nyugodt boldogságnak épenséggel derűs színeit kell, hogy mutassa, ha Tiszának legalább is a háború előtti éveit híven akarja feltüntetni. Ő ön-

tudatosan keresztül tudta vinni, hogyha bajjal és gonddal kellett is megküzdenie a nyilvános életben, akkor, amikor házának küszöbét átlépte, mindezeket maga mögött hagyja. Otthonában mást, mint figyelmet, lovagiasságot, szeretetet senkivel sem éreztetett. Ez nem zárja ki, hogy komoly szigorúságot ne érvényesítsen, ha fontos okból szükségesnek tartotta. Nyugodt bölcsességében mély megértéssel tekintette az életet, kedves humorával mélyen belevilágítva az élet kellemetlenségeivel küzdő ember nehezen palástolt gyöngéibe. Az volt az elve, és ezt gyakran szokta magyarázni, hogy minden emberben egy bizonyos mennyiségű kedvesség van; a legtöbben úgy tesznek, hogy ezt elpazarolják idegekre, s így családjuk számára már semmi sem jut belőle. Az ő véleménye szerint épen az ellenkezője a helyes. Az ember kedvességet és szeretetreméltóságot tanúsítson otthonában, és ha nincs elég raktáron, hogy idegenek számára is maradjon, az már azoknak a baja, arról az ember már nem tehet.

Nem vitatom, hogy ez az elmélete tökéletesen helyes-e vagy sem; de feljegyzem, mert úgy gondolom, hogy éppúgy mindennapi életnek, mint nyilvános szereplésének igazi megértéséhez jelentékenyen közelebb segíthet bennünket.

Céлом az, hogy amennyire tehetem, enyhítsem a szomorú tragikum nyomasztó hatását Tisza emlékére. Mert ha csak a fájdalom érzésével gondolunk Tiszára, úgy nagy egyéniségének épen legnagyobb értékei mennek veszendőbe, reánk és az utókorra egyaránt. Az én véleményem szerint mindenekfelett mély bölcseségű, nagy műveltségű, rendkívül finom intuíciójú, jellemének minden szigorú vonása mellett is harmonikus lelkületű embert kell benne látnunk, akít, ha az események háborúba nem sodorják, nemcsak az emberiség legzseniálisabb, hanem legboldogabb emberei közé is soroztak volna.

A magyar nemzet ezer éves kultúrájának kincsestárába nemcsak nagy művészeinek alkotásai, gondolkozóinak eszméi, hős fiainak utánzásra buzdító erényei, hanem nagy vezető férfiaknak nemes életbölcsesége is tartozik. Az ő nézeteik és gondolkozásmódjuk objektív feltűntetése, amint az szavaikból, tetteikből és életmódjukból egyaránt kitűnik, annál erősebben érzett kötelesség, mennél súlyosabb szenvedések gyengítik nemzetünk erejét.

Céломhoz képest nem főbenjáró dolgokról akarok e lapokon szólni. Ezt a historikusokra bízom. Mindennapi, kicsinyeknek feltűnő eseményeket és élményeket mondok el, amelyeknek

csak az adhat jelentőséget, hogy oly nagy emberre vonatkoznak. A politikát, melyben egyetértés sohasem érhető el, szeretném elkerülni. De minthogy Tisza elsősorban mégis csak politikus volt, ez teljesen nem sikerülhetett.

A sors megérdemeletlen kegyéből töltöttem hosszabb időt Tisza István közvetlen közelében, mint fiának nevelője. Más forrásból nem meríték, mint saját tapasztalataimból.

Senkivel sem polemizálok. A valóságon nem változtatok. Tisza nagyobb ember volt, hogysém bármely szava vagy tette szépítésre szorulna. De az ő igazságszeretete is hűséget követel tőlem. Szavainak idézésénél betűszerinti pontosságra törekedtem. Tinódival mondhatom, hogy „az mit írtam, igazat írtam“.

II.

1901 kora tavaszának valamely délutánján két fillérért egy esti lapot vettem, amelyet még az utcán olvasgatni kezdtem. A vezércikknek az volt a címe, hogy: Tisza István. Ebben arról volt szó, hogy a Széll Kálmán-féle inkompatibilitási törvényjavaslat tárgyalása előtt Tisza lemondott összes igazgatósági tagságairól, amelyeket különböző részvénytársaságoknál viselt, csak azért, hogy a törvényjavaslat feletti vitában úgy vehessen részt, hogy senki őt elfogultsággal ne vádolhassa. A lap elismeréssel szólt Tisza elhatározásáról. Mások ugyan csakhamar azzal kezdték őt gyanúsítani, hogy szép szerével szabadulni akart a szerencsétlenül járt Kereskedelmi és Iparbanktól, amelynek vezetősége ellen egyébként csunya hirlapi hajsza indult meg.

Amikor így pro és kontra vitatkoztak az emberek az akkor még fiatal politikus felett és a nagyközönség érdeklődése fokozott mértékben fordult feléje, Bartoniek Géza, az Eötvös-Kollégium köztisztviselőjében álló igazgatója arról értesített, hogy Tisza őt arra kérte, ajánljon neki valakit, aki akkoriban a debreceni refor-

mátus főgimnázium hatodik osztályába járó fia mellett egyetemi tanulmányai befejezéséig a nevelői teendőket vállalná. Bartoniek igazgató úr engem ajánlott.

A nagy felelősséggel járó feladatra csak sok aggodalom között mertem vállalkozni. Megvallhatom, hogy különösen csábított az a kilátás, hogy a feltételek szerint négy félévet külföldön töltünk.

1901 július havában, egy rekkenő meleg nyári napon érkeztem Nagyszalontára. A Gesztre vívő tíz kilométeres kitűnő kőút mentén egy árnyékot adó fát vagy csak valami bozótot vagy cserjét is hiába keresne az emberi szem. A szalontai tanyák fölé hajló buja ákácok pedig kétségkívül mutatják, hogy itt egy szép fasor kiesebbé tehetné a tájat, nem szólva a haszonról, melyet az jelentene.

A kőút mentén száraz tarló vagy alacsony kukoricások. Ezekben nagy, fehér, terméketlen szíkfoltok éktelenkednek. Csak, aki ezt a vidéket járta, aki égő napon és borús éjjeleken kénytelen szemlélője volt egészen sajátos természeti tulajdonságainak, fogja igazán átérezni azokat a hangulatokat, amelyek Arany János költészetében a nagy magyar Alföldnek ezt a sarkát oly utolérhetetlenül jellemzik. Mert egészen más jellegű ez a vidék, mint az Alföldnek a Tisza vagy a Duna felé eső tájai.

A távolban a nagyváradi kerek hegy, délebbre a bihari hegyek kéklenek. Értelmes szemű, de bizalmatlan tekintésű parasztok porfelhők között trónolva jönnek szembe kocogó szekerükön. Jól szemügyre vesznek, de olyan nincs, hogy talán biccentene a fejével egyik is, mint ahogy azt az ember más barátságosabb vidéken megszokta.

A kiégett földeken alig van élet; ember, állat elbujt valahová s csak estefelé szólal meg a juhnyáj kolompja, mélán kongva késő éjjelig. Apró vad sem mozog a tikkasztó melegben; a távolban azonban széles zöld sáv, az ér; ott a fűzes és nádas közt mindenféle vízimadár tanyázik, még a foglyok is odahúzódnak, pedig róka mindig settenkedik a sűrűben.

Amit az iskoláskönyvek a délibábról tanítanak, hogy az városokat, tornyokat mutat a magasban, az mese; itt legalább a délibáb soha nem mutat egyebet, mint hogy a nagy forróságban valahol messze egy tanya vagy delelő gulya tó közepén hűsöl.

Legcsodálatosabb azonban a naplemente, mikor a portengerben megtörő napsugarak soha nem látott színekben pompázó udvarokat és sávokat varázsolnak a nyugati égre. Amint az éjjelek hűvösödnek, kigyúlnak esténként a pász-tortüzek. A száraz kóró mohón ég, de lángja

nem csap fel magasra s a füst a homályban
oszlik el.

Ilyen emlékek elevenednek fel bennem, a jó
és rossz időben sokszor megtett utra gondolva.
De a két ürge lipicai a könnyű, úgynevezett
amerikai kocsival már beért a faluba, a kőútról
letér, és zajtalanul — csak a kocsi fa- és bőr-
alkatrészei nyekeregnek, mint valami töretlen
új bakancs —, besiklik a geszti parkba.

Az utast meglepi az eléje táruló kép. Az égő
napon elkáprázott szeme kellemesen pihen meg
a jól gondozott és öntözött hatalmas virágágyak
üde pompájában. A zöldelő pázsiton sűrű buja
bokrok és a legkülönbözőbb fák, köztük néhány
öreg fenyő, váltakoznak. A ház déli oldalán
hatalmas platánfák, foszladozó fehér kéreggel,
a háttérben pálmák sűrű sora, a ház oldalán
futórózsák hálózata. A kocsis a kerten át behajt
az udvarra és csak három-négy lépéssel a cél
előtt lassítva, hirtelen megállítja jól betanított,
bárányszelíd lovait a kastély üvegkapuja előtt.

III.

Ha azt mondjuk, hogy *kastély*, nem szabad ezen talán egységes terv szerint épült nagyszabású modern palotát értenünk. Mert a geszti otthon tulajdonkép nem egyéb, mint egy többször átépített nemesi kúria, melynek keleti szárnya a maga boltíves nyitott folyosójával teljesen megőrizte a régi udvarház jellegét.

Az épület főrésze, déli frontjával az egyszerű falusi templom felé néz. Gesztnek ugyanis csak két utcája van. A főutcán két, a mellékutcában egy házsor van.

Az egysoros utca közepe táján, kissé dombos emelkedésen épült a ház. Előtte még 10—15 méternyire benyúlik a kert az utcába.

Laikus szemmel is észre lehet venni, hogy az épület egyes részei különböző időből származnak. Legrégibbnek tűnik fel az említett, a kertbe nyúló keleti szárny, mely akkor Tisza István szüleinek volt fenntartva. Ennek szobái bolthajtásosak; a modern parkett sajátos anachronismusként hat bennük. Nagyobbszabású az evvel összeépített déli szárny, amelyben egy kisebb és egy nagyobb szalon, egy

nagy, tágas ebédlő, egy kisebb pipázó s utána egy lakószoba, — akkor Tisza Kálmán nappali szobája — volt. E szoba előtt van a lépcsőház; tovább nyugat felé keskeny, kissé sötét folyosó választja ketté a ház többi részét. Itt jobbra-balra még öt lakószoba van, melyekben akkor Tisza István és kis családja, valamint a magyar nevelő helyezkedett el, míg az angol nevelőnek egy melléképületben adtak helyet. A kis pipázó mellett keskeny lépcső vezet fel az emeleten lévő s legutoljára épült kettős, szépen berendezett vendégszobába.

Néhány évvel eltávozásom után azonban a ház némi átrendezéssel ment keresztül. Így pl. a nagy ebédlőből társalgó, a pipázóból ebédlő lett, ami azért is stilszerűbb, mert előbbiben van elhelyezve a menyezetig érő hatalmas szekrényekben az a különösen történelmi művekben gazdag könyvtár, amelyet Tisza 1900 körül Vég-hely Dezsőtől vett. Ebbe azonban a régi geszti könyvtár is beolvadt.

A ház keleti oldalán van az a híres terras, amelyen a család és vendégei nyári hónapokban az ebéd és vacsora utáni időt töltötték, Tisza Kálmánnak épűgy kedvenc helye, mint Tisza Istvánnak. Sok kiváló embert látott ez, akik országos fontosságú dolgokban Geszten megfordultak. Sok érdekes beszélgetést hallga-

tott végig és sok vidám és szomorú emléket tudna feleleveníteni.

Bár a ház elég nagynek látszik, az év nagy részében mégis szűknek bizonyult. A Tisza István rendelkezésére álló szobák oly kicsinyek, hogy a bútoroktól mozogni is alig lehetett bennük. Ő maga sokszor csodálkozott atyjának azon igénytelenségén, ahogy régi, keskeny, rövid és kemény ágyban aludt és soha egy szóval sem említette, hogy annál jobb után vágyódik. De ő maga is, az ő puritán egyszerűségében megelégedett annyi kényelemmel, amennyit a háború előtt minden jómódú polgár megszerezhetett magának.

Arról, hogy a kastélyt megnagyobbítsa, vagy bármikép is valamit költsön reá, hallani sem akart. Ez azokra nézve, akik őt nem ismerték, annál feltűnőbb volt, mert a gazdaságokban viszont állandóan folyt az építkezés és átalakítás. Minden évben építetett gazdatiszti, tanítói lakást, iskolát, béresházakat, magtárt, istállókat, többnyire saját tervei szerint. Ha valaki ezt szóvá tette, szívesen hivatkozott nagybátyjára, Podmaniczky Gézára, akitől sok mindent tanult, életfilozófiát éppúgy, mint praktikus dolgokat. Nagyon is megfogadta nagybátyja tanácsát, ki egyszer így szólt hozzá: „István, csak arra vigyázz, hogy az ököristálló mindig

legalább kétszer akkora legyen, mint a kastélyod“.

Mint hogy kevés volt a fürdőszoba, ilyenek csak a ház úrnőinek álltak rendelkezésére. Az uraknak egy kiterített pokrócra tett kis ülőkád-dal kellett beérniök. Azonban ez sem volt valami túlságos régi intézmény, mert, amint Tisza az érzékenyebbek iszonyodására egyszer elmondta, ennek divatja csak a helvenes években terjedt el. Akkor ugyanis egy fiatal erdélyi mágnás, aki tanulmányait Angolországban végezte, úgy tért vissza, hogy poggyásza közt egy kis pléhkád is volt. Ennek csakhamar híre járt, nagy volt a megbotránkozás, az idősebb mág-náshölgyek összedugták a fejüket és tanakodni kezdtek azon, hogy ezt az embert igazság szerint bojkottálni kellene, mert ahogy ez mosakodik, az tulajdonképpen közönséges disznóság.

A kastély nagy, négyszegletes udvarának egyik oldalán inasszoba és kocsiszín, hátul keresztben a háts- és kocsilovak istállója, a másik oldalon pedig egy kisebb lovaglótér van. A park hosszúra elnyúlik a falusi kertek mögé, ki a szántóföldek közé, azonban ennek is jó részét a különböző évfolyamú csikók számára bekerített csikókerlek foglalják el, míg északi részét konyhakert és üvegházak szegélyezik.

IV.

Mikor Gesztre érkeztem, ott a minden nyáron összegyülekező vendégek egy része már együtt volt. Tisza Istvánnak az volt a kedves szokása, hogy az újonnan érkezőt röviden tájékoztatta az ott tartózkodókról. Szüleit, rokonait felsorolta, az idegenebbeket, akikről az érkező nem tudhatott semmit, néhány markáns, felejtethetetlenül találó vonással röviden ismertette, úgy hogy a jóvevény teljes tájékozottsággal úgy léphetett be egy reánézve tulajdonkép még idegen körbe, mint hogyha csupa régi ismerőst látna viszont. Tisza oly tökéletes életművészettel tudta a homonovust, hogy így mondjam, lélektanilag beállítani, hogy útjából minden képzelt vagy tényleges nehézséget szinte észrevétlenül elhárított.

A ház vendégei között általános tisztelet környékezte *Babette Eck* idős bécsi kisasszonyt. Ő volt annakidején Tisza László mind a négy leányának nevelőnője. A finomlelkű és nagyműveltségű hölgy nemcsak egyforma tökéletességgel beszélt németül, angolul és franciául, hanem mindhárom nyelvnek irodalmában is páratlan jártassággal bírt. Minden nyarat Magyar-

országon töltött, felváltva a Tisza-lányok családjainál tartózkodva.

Nem sok vizet zavart angol nevelőtársam, Patrick Bayle Mure *Macaulay*, egy edinburghi lelkésznek tizenegyedik fia. Testvérei a világ minden földrészében voltak szétszórva, mégis ő jutott el a legismeretlenebb országba. Az edinburghi egyetemnek fiatal, de jól képzett hallgatója volt, aki késő éjszakáig, sokszor a hajnali órákig készülvén nagy angol kézikönyvekből közgazdaságtudományi vizsgájára, reggel annál későbbben kelt. Éles megfigyelő tehetségű és kritikus hajlamú, de amellett kedélyességre hajló, vöröses-szőke ifjú volt, aki szellemes megjegyzéseivel éppúgy, mint angol ízű tréfáival sokszor jókedvre hangolta az ifjúságot. Alapjában véve, mint minden angol, legfeljebb a grófokat tartotta magával egyenrangúaknak; mindenki mást, mint barbár népséget, szíve mélyén lenézett, ha ritkán is árulta el igazi felfogását. Tisza nagyon szerette és szívesen beszélgetett és vitatkozott vele; az angol ifjú alapos képzettségét sokáig dicsérőleg emlegette. A sok tévhit közé, amely mifelénk el van terjedve, tartozik az is, mintha az angol egyetemi élet központja a sporttevékenység volna. A mi angolunknak minden sport iránt volt érzéke, de csak Magyarországon képezte ki magát egyik-másik-

ban, odahaza egyebet nem csinált, mint tanult. Mikor hazulról elindult, az élő nyelvek közül csak anyanyelvét ismerte, németül még olvasni is alig tudott. Debrecenben azután folyékonyan megtanult németül, mert ott úgyszólván mindenki ezen a nyelven beszélt vele.

Mikor 1903 nyarán Gesztől megvált, a grófi családtól többi között egy kis támlára állított fehér márványlapot kapott emlékül, amelyre késői felkelésére való célzással arany betűvel az volt vésve, hogy:

Early to bed
And early to rise,
Makes a man healthy
And wealthy and wise,¹

âmin a mi angolunk nem győzött eléggé mulatni.

Nem egy tekintetben az ő ellentéte volt az a tiszántúli református theológus, aki azért volt Geszten, hogy a Véghely-féle könyvtárat rendezze és katalógusát elkészítse. Vasszorgalommal végezte egyhangú és lélekölő feladatát; de mikor napi munkáját befejezte, harcias énekeitől és népdalaitól visszhangoztak a park távoli sarkai. Rusztikus allurejeit soha senki egy szóval sem helytelenítette. Csak a mi angol barátunk vont engem egyszer félre és magából kikelve magyarázta nekem, hogy ez a theológus egy közönséges gazember. Magam is meg-

ijedtem, hogy valami baj történhetett. Kitünt azonban, hogy a felháborodás oka az volt, hogy a teológus úgy itta a teáját, hogy a csészét a tányérja elé tolta és mikor a tányéron át kanalizott, a tea rácsepegett az ételre. Az angol az erkölcsi eltántorodás és az étkezés szokatlan módja között ethikai szempontból nem érzett különbséget, sőt az utóbbit talán még erősebb szavakkal ítélte el, mintha valami erkölcstelen cselekedetről lett volna szó.

Akit mindenki más előtt kellett volna említenem: az ősz Tisza Kálmán ugyanekkor töltötte Geszten életének utolsó nyarát.

Feleségével rendszerint Budapesten lakott vagy a szathmármegyei Kocsordra vonult vissza, csak a nyár egy részében tartózkodott mint vendég Geszten. Hajlott kora dacára frissen és élénken vett részt a társas életben. Sohasem hallottam panaszkodni. A délutáni kocsizásra feleségével külön indult, maga hajtván lovait.

Mindenki iránt jóságos, megállapodott bölcsességű, nyugodt és csendes modorú ember volt. Felesége a legnagyobb gonddal vigyázott egészségére. Fia és menyje egyaránt végietlen figyelemmel viseltettek iránta s teljesítették volna minden óhaját, ha ilyet az igénytelen öreg úr egyáltalában táplált vagy elárult volna. Ha lemondásról volt szó, Tisza Kálmán szerette idézni

Ferenc József, akkor már agg királyunknak példáját. Mikor ugyanis egyszer kint volt nála Gödöllőn, ebéd után a király megkérdezte tőle, szivart parancsol-e, vagy pipára gyújt rá. Tisza Kálmán a pipát választotta, mire a király néhány hosszú csibukot hozatott elő. „Én magam is nagyon szerettem pipázni”, mondta ekkor a király, „de abbahagytam, mert nem tudtam rávenni az embereimet, hogy pipáimat tisztán tartsák”.

A tisztelet, mely Tisza Kálmánt körülvette, nem azt jelentette, hogy talán ellentmondást nem tűrt, vagy vitatkozni nem lett volna szabad vele. Egy esetleges ellentmondás komoly érvei az ősz politikusra épenséggel felvillanyozólag hatottak, szívesen replikázott, úgy hogy különösen fiával nem egy erős csatát vívtak történelmi, gazdasági, közgazdasági kérdések körül, míg a politikáról ritkábban esett szó.

Nagyon szeretett anekdotázni, vagy régi emlékeit feleleveníteni. Különösen vacsora után, a terraszon, ahol lámpa nem égett, nehogy azt a sok bogár- és pillangóféle ellepje, szerette elbeszélni a régmúlt dolgokat, sokszor válaszul egyesek kérdéseire.

Mélyen élt benne az a meggyőződés, hogy csak a liberális politika felel meg a humanizmus és modern kultúra követelményeinek és ebben a tekintetben teljesen angol befolyás alatt állt.

Nemcsak éles eszű, de nagy olvasottságú és képzett ember is volt, aki még késő aggkorában is állandóan olvasott, még pedig többnyire nagyobb történelmi és publicisztikai műveket. Én magam sohasem láttam a liberális politikai felhasználásnak nálánál klasszikusabb képviselőjét.

Az angolok iránti rendkívüli szimpathiáját mindjárt abból lehetett látni, hogy akkor, az angol-búr háború idején, mikor mindenki a búrok pártján volt, ő fenntartás nélkül az angolok mellett foglalt állást. Jóval később láthatta csak az ember, hogy a búrokkal való fájdalmas együttérzés az angolok iránti engesztelhetetlen gyűlölet egy kissé felesleges volt, mert a búrok az angol fennhatóságba csakhamar teljesen beletenyugodtak és vezérek magas méltóságokat fogadtak el állítólagos elnyomóiktól. Ezt egyébként joggal lehetett azután viszont a liberális angol politika ügyességének betudni.

Politikai ellenfeleiről ritkán nyilatkozott; köztük a legtöbb keserűséget, úgylátszik, Apponyi okozhatta neki, akinek politikai támadásairól még élete végén is az elnyomott felindulás hangján emlékezett meg.

Még az előző években történt, mikor Nagyszalonján csak négyosztályú algimnázium volt, hogy augusztus vége felé kijött egy kis gimnázista és bátran előadott értelmes szónok-

latban arra kérte őt, tegye neki lehetővé, hogy gimnáziumi tanulmányait Debrecenben folytathassa, mert szülei szegénységük miatt erre képtelenek. Tisza Kálmánnak tetszett az intelligens gyerek okos beszéde, de mert ebben sok olyan fordulat is volt, amelyet csak idősebb embernek vélt tulajdoníthatni, így szólt a gyerekekhez: „Jól van, fiam, de most először mondd meg, hogy ki csinálta neked ezt a beszédet“. A gimnázista hűségesen azt felelte erre, hogy: „magam csináltam, egész nyáron erre készültem“. Tisza Kálmánnak nagyon tetszett, ahogy ez a gyerek minden bizalmát beléje vetette, úgy hogy szeretettel gondoskodott további tanulmányairól.

Egyszer nagyon kedvesen előadta, hogy soha életében úgy nem drukkolt, mint mikor fogatával befordult a Degenfeld-kastély udvarára, hogy feleségének kezét megkérje. Csendes modorában ecsetelte, hogy hogyan esett le egy kő a szívről, mikor kezdte észrevenni, hogy a dolog sikerülni fog. Felesége mosolyogva hallgatta. Valóban boldognak kellett lennie az olyan házasságnak, amelynek végén a férfi vallhatja, hogy legnagyobb lelki élménye és életének legnagyobb eseménye a leánykérés volt.

Tisza Kálmánnéról néhány vonással képet rajzolni nem könnyű feladat. Valami misztikusan

mély érzés lakott benne, kissé túlfinomodott érzésvilága valami szent és nemes komolysággal töltötte el; tekintélye mindazonáltal sohasem volt nyomasztó. Jóságosan hallgatta a vidám, vagy tréfás beszédet; tőle magától azonban csak komoly szót lehetett hallani. Szükszavú volt, de kevés beszédjéből rendkívül mély érzés csendült ki. Nehezen küzdötték ki magukat lelkéből a szavak, de mindig mélyen fakadtak, mintha láthatatlan finom gyökereiket előbb valamilyen bensőséges érzéstalajból kellene kitépni. Épen ezért minden megnyilatkozása jelentőségesnek tünt fel. Tartalmatlan szólam ajkát el nem hagyta.

E sajátságai kissé szűkszavúnak és tartózkodónak tűntethették fel, amint a nyilvánosságot tényleg kerülte és az emberek tömege elől visszahúzódott.

Tisza István gyermekkoráról azért szeretett egyet-mást elmondani, pl. azt, hogy már egész kicsiny korában meglepő képességeket árult el s hat-hét éves korában úgy tudott fejből számolni, hogy nem győzték őt bámulni.

Sokszor lehet hallani, hogy az emberek azon csodálkoznak, hogy a természet két egymásután jövő generációban oly rendkívüli képességeket halmozott össze, mint Tisza Kálmánban és Tisza Istvánban. Akik ezt mondják, azoknak kétségkívül igazuk van; azonban Tisza István tehet-

ségének számos elemét csak anyja lelkületének ismerete magyarázhatja meg. Első pillanatra nem is tudjuk, melyek azok a vonások, amelyek édesanyjára emlékeztetnek. De amint kezdjük vizsgálni a nagy embert, kilűnik, hogy mind több és több tulajdonság az, amelyet mégis csak anyjára kell visszavezetnünk.

Ha Tisza István órákhosszat szótlantul szokott magában eltűnődni; ha néhány szóba meglepő mély érzéskomplexumot tudott mintegy bele-sűriteni; ha a magyar nép iránti kiirthatatlanul mély vonzalma ellenére a durva tömeg mégis antipathiával töltötte el: íme sejtjük, hogy e sajátságok eredetét hogyan kell megfejtenünk. És ezekhez csatlakozik jellemének és tehetségének ezer és ezer vonása, melyek mind ugyanegy fényforrásból nyerik megvilágításukat.

Még oly külsőségekben is szinte meglepő módon látható, hogy Tisza István mennyire az anyja fia, hogy szembaja is, amely annyi aggodalmat okozott hozzátartozóinak, anyai örökség volt, mert édesanyját szintén ugyanolyan szürke hályog miatt kellett megoperálni, mint őt, csak-hogy önála e baj csak élete legvégén, már Tisza Kálmán halála után jelentkezett.

Mikor Tisza Kálmánné özvegységre jutott, teljesen visszavonult, szinte elzárkózott az élet-től; azóta alig látta őt valaki. Megtörtén

gyászolta férjét, míg szenvedéseitől megváltva, a túlvilági életbe nem követhette őt.

A geszti kastély lakóinak ez a kedves köre azonban később tetemesen megnőtt. A vendégek száma sokszor húsz-huszonötre is felszaporodott. A zajos nyári hónapok elteltével, ha vakációra olykor Gesztre hazamentünk, a kerekre összetolt asztalt mindössze öten, angol társam el- távozása után négyen ültük körül s a hosszú téli esték a legnagyobb csendben teltek el.

V.

Tisza István ekkor férfikora delén állott; ő maga ugyan tréfásan tiltakozni szokott az ilyen beállítás ellen, azt mondván, hogy a negyvenes évek eleje az ifjúság legszebb ideje. Magas, szikár ember volt. Természetesnek találta, hogy a férfi az elhújasodás ellen védekezzék. „A kövér ember nem is férfi“, így szólt egyszer, axiómájával kétségkívül túlzásba menve. De bármily sovány volt, mégis volt rá eset, hogyha kedvenc mulatsága, az őszi nagyváradí löverseny közeledett s azon kissé gyengébb képességű lóval kellett indulnia, hogy a verseny előtt nagy lelki erővel és sok önkínzás között néhány kilót lefogyasztott magáról, amit az ember, ha ránézett, alig tartott volna lehetségesnek.

Gyermekeveiről, nevelőiről, tanáraitól sokszor mondott el érdekes vagy mulatságos részleteket. Hogy szokatlanul koraérett gyermek lehetett, azt édesanyja elbeszéléséből már tudjuk. De erre mutat az is, hogy a debreceni református kollégium középiskoláját már tizennégy éves korában elvégezte. Minthogy még nagyon fiatal volt, néhány évig otthon maradt, míg aztán

később egyetemi tanulmányait a budapesti egyetemen megkezdve, Berlinben és Heidelbergben folytatta. Majd hosszabb időt töltött Angolországban is.

Debreceni tanárai közül legmelegebben Imre Sándorról emlékezett meg. Egyszer valaki Imre műveit erősebben kritizálta, mire Tisza nagy szeretettel vette volt tanárát védelmébe. Debrecenben egyébként sajátságos tömegtanítás folyhatott. Arra a panaszra, hogy a debreceni református gimnázium osztályai túl vannak zsúfolva, mert hatvanan is vannak egy osztályban, Tisza mosolyogva jegyezte meg, hogy ők annak idején száznál is többen voltak.

Tisza István nevelőjeként rendszerint csak Géresi Kálmánt szokták említeni, aki őt Geszten nyolcadik évétől tizenkét éves koráig tanította (1869—73), amely idő alatt Tisza, mint magántanuló végezte a gimnázium 1—6 osztályát. Géresit tényleg élete végéig hűséges szeretet és barátság kötötte a családhoz. Okosságáról, jóságáról, kedélyes humoráról Geszten mindig őszinte bensőséggel emlékeztek meg. Ha csak szó esett Géresiről, már felvidultak az arcok. Erős és gyenge oldalait egyaránt méltányolták. Felülmulthatatlan étvágyáról legendák keringtek, úgy, hogyha látogatóba jött, már előre történt gondoskodás mindenféle ritkább ételről, mint

zsendice stb., búcsúzásakor pedig legalább is egy sonkával egészítették ki a poggyászát. Géresi a talpraesett észjárású, nyílt eszű, erős tehetségű, de az agilitás bizonyos hiányában szenvedő alföldi magyar tipikus példája volt. Tisza sokat adott a véleményére, mint embert és tudóst egyaránt nagyrabecsülte. Emlékszem, hogy mint belügyminiszternek az országos levéltárral kapcsolatban fontos személyi ügyeket kellett intéznie. A döntést azonban felfüggesztette, mert mint mondotta, a dolgot majd először megbeszéli Géresivel.

Ha Tisza nevelőiről van szó, nem szabad azonban megfeledkeznünk a korán elhunyt Nagy Ferencről sem. Tisza életrajzíróinak alaposan kell utánajárniok, hogy róla minél többet megtudjanak, mert Tisza minden alkalommal a legmélyebb vonzalomról tanúskodó bensőséggel nyilatkozott Nagy Ferencről, mint akihez igazi mély ragaszkodás és férfias barátság kötötte. Éppúgy magasztalólag szólt erényeiről, mint humorral apró gyengéiről s szavain mindig átcsilámlott a Nagy Ferenc kora halála miatt érzett mély fájdalom. Egészen kétségtelen, hogy az ő egyénisége a fejlődő Tiszára igen nagy befolyással volt. Bensőséges érzéssel elevenítette fel az, úgy látszik, rendkívül szeretetreméltó ember képét és szívesen idézte szavait, még korholó kifakadásait is.

Egyszer télen, mikor magas hó feküdt, szánon jöttek kelten hazafelé, a lovak megbokrosodtak és a szán egy fordulónál feldőlt. Nagy Ferenc került alulra. Tisza kezével reánehezedett, hamar felugrott és a lovakat utólérve, sikerült őket megfékeznie. Nagy Ferenc azonban, aki a hóból csak nehezen tudott feltápászkodni, nagyon megharagudott, hogy Tisza őt a hóba nyomta. „Hogy szidott engem, hogy haragudott reám”, — beszélte mosolyogva Tisza —, „pedig ha rá nem támaszkodom, nem tudtam volna elég hamar felugrani”.

Nevelő éveinek befejezése után Tisza Kálmán Nagy Ferencet, mint számtartó tisztet tartotta vissza Geszten. Özvegye és kis leánya később Szalontán laktak.

A geszti nevelők hosszú sorában, melynek élén nem kisebb ember, mint Arany János, Tisza Domokos tanára áll, kétségtől a legelőkelőbb helyek egyike illeti meg őt.

Arany János emlékét is kegyelettel őrizte a család. Műveit szorgalmasan olvasta és alaposan ismerte. Köztudomású, hogy Tisza maga is Arany költészetének legnagyobb tisztelői közé tartozott. Miniszterelnök korában egyszer előadást is tartott róla, „Utazás Arany János körül” címmel. Arany bölcsességét, ízlésének nemességét és finomságát, műveinek formai tökéletes-

ségét és nyelvének tiszta, bájos magyarságát Tisza gyakran magasztalta. Férfias ízlésének gyöngéd finomságai közé sorozta azt is, hogy alig írt szerelmi költeményt.

Arany János két nyáron át lakott Geszten. A park egy részében valamikor állítólag szőlő volt s ebben állt egy kis kerti ház. Ez volt Arany lakása. Tisza, feleségének kezdeményezésére, máványtáblát illesztetett a házikóra, e felírással: „Itt lakott Arany János 1851 és 52 nyarán.”

De a későbbi generációk, bár kevésbbé hírneves nevelőiről is sokszor szóltak elismeréssel. Az egyikről Tisza kiemelte, hogy jól tudott idegen nyelveket. Ez, úgy látszik, magyar nevelőnél nem volt gyakori eset.

Csak egy, nemrég búcsúzott nevelő ellen volt elkeseredve s ez Balthazár Dezső volt, Pokoly után a fiatal Tisza Lajos nevelője, — aki akkoriban a tiszántúli egyházkerület elégedetlen református papságának a vezéréként szerepelt. Vele egyházi lapokban heves polemiát folytatott, melynek befejező sorait odahaza is keserűséggel idézte. Miután azonban Balthazárt Eröss Lajos utódává választották meg, Tisza meghajolt az egyházkerület döntése előtt s azóta elítélő szót a püspök ellen többé nem lehetett tőle hallani.

Hogy Tisza egyetemi éveit megfeszített munkával a lehető legalaposabban igyekezett kihasználni, arra sok bizonyítékunk van. Külön jogi képzettségét sokszor dokumentálta. Egy jogászokból álló társaságban egy fiatal ember panaszkodott, hogy milyen nehéz és furcsa dolgot kérdeztek tőle a vizsgán; mindnyájan elszörnyűködtek, senki sem hallott a dologról, csak Tisza emlékezett rá, hogy erről olvasott és megtudta mondani a forrást is, amelyből a kérdésről tudomása volt. Mint művei is bizonyítják, különösen nemzetgazdaságtannal és agrárpolitikával foglalkozott. Érdekelte azonban a történelem is. A francia forradalomra, Napoleon korára vonatkozó ismereteit szerette az idevágó, főképp francia és angol irodalom állandó szemmel tartásával folytonosan bővíteni. Napoleon tetteit hibáztatta s távolról sem rajongott érte. Legnagyobb csodálattal a XVII. századról beszélt. Gyakran és a tárgyra szívesen mind újból visszatérve szokta magyarázni, hogy ez volt az igazán nagy emberek korszaka. Bethlen, Bocskay, Zrinyi: ezeket tartotta az igazán hatalmas egyéniségeknek, ezek tetteibe és gondolkodásmódjába tudott legnagyobb vonzalommal elmélyedni, talán azért is, mert lelkületéhez ezek álltak legközelebb: tudós, bölcs, hajthatatlanul következetes és erélyes, s ha ellenséggel kellett

szembeszállni, vitéz és vakmerő volt mind-
egyik.

Műveltségét sokoldalúvá nyelvismeretei is
tették. Kitűnően tudott angolul és franciául, míg
a németben bizonytalannak érezte magát.

Első miniszterelnöksége utolsó heteiben, mi-
kor Kossuth Ferencsel folytak tárgyalások, en-
nek jelenlétében franciául kellett valamit meg-
fogalmazni. Tisza leült és folyékonyan leírta a
kényes szöveget, amin Kossuth, aki kitűnően
tudott franciául, rendkívül csodálkozott. Tisza
nem minden lenézés nélkül adta elő Kossuth
álmélkodását. Ennek csodálkozása azonban tel-
jesen érthető, mert sokan lehetnek, akik idegen
nyelven folyékonyan beszélnek, de amint azon
a nyelven valamit meg kell fogalmazni, a leg-
több ember tudománya csütörtököt mond.

Az idegen nyelvek tökéletlen ismeretéből
fakadó furcsaságokra nem egy humoros esetet
tudott. Így pl. előfordult, hogy egy előkelő
francia urat a Nemzeti Kaszinóban Tisza egy
ismerőse kalauzolt. A francia mögött a Kúria
elnöke lépett a terembe. Tisza ismerőse figyel-
meztetni óhajtván a vendéget a magasállású tiszt-
viselőre, így szólott hozzá: „voilà, monsieur, le pré-
sident du dernier jugement.”² A francia ijedten
hátrafordult, de uralkodva magán, csak annyit
mondott, hogy „c'est très curieux, monsieur.”

Hogy valaki milyen tudományos terveket sző magában, azt abból is lehet látni, hogy mily irányban fejleszti könyvtárát. Tisza erősen készült néhány, az újabb kor történetére vonatkozó munka megírására, második miniszterelnöksége azonban megakadályozta őt tervei megvalósításában.

Köztudomású az is, hogy a sportnak többféle ágában ritka tökéletességre tett szert. Szenvedélyes és fáradhatatlan úrlovas, erős vívó, jókedvű vadász volt s jól tenniszezett. De ha ráért, a gyermeksereg rá tudta venni, hogy más mulatságaiban is részt vegyen, így a Besztercén vagy Bethlenben töltött karácsonyi ünnepeken a körcsolyázásban, Geszten nyáron olykor még épen a footballban is. A football iránt meglepő tehetséget árult el, úgy hogyha a labdát magához kerítette, nagyon nehezen lehetett azt tőle elvenni. Első ily footballozása után, másnap reggel, mint a bihari református egyházmegye gondnokának Szalontára kellett bemennie; ott a kocsiról leszállva, az őt fogadó esperes csodálkozására nem tudott járni, a lábát is alig tudta mozgatni. Hirtelen maga sem tudta, hogy mi baja lehet, csak aztán eszmélt rá, hogy az előző napi footballjátéktól szokatlanul erős izomlázt kaphatott.

Mint lovas, önmagával szemben kiméletet nem ismert. Egyszer hosszabb pesti tartózkodás

után a gazdaságba kilovagolt s mikor leszállt a lóról, a tisztartó figyelmeztette, hogy térdéből csurog a vér. „Igen“, azt mondta erre, oda se hederítve, „a városban egy kicsit elpuhultam.“ S a következő napokon éppúgy megjelent lóháton, mint egyébkor.

Meglepő edzettségét gyakran csodálhattuk. Egy kocsizás alkalmával Gesztől vagy félóránnyira hirtelen vihar, majd jéggel vegyes erős zápor ért utól bennünket. Én a második kocsin ültem és a velem levő vendéggyerekekre ráadtam a kocsin található ruhaneműeket. Az első kocsin Tisza Istvánon és feleségén kívül az akkor még kis gimnázista Bethlen Károly ült, ők is kerestek kocsijukon valami kabátot vagy takarót, de kisült, hogy ezeket véletlenül otthon felejtették. Egyszerre csak látom, hogy a kocsi megáll, Tisza leveti a kabátját, abba bebugyelálja a kis Bethlen Károlyt és úgy hajtat ingújjban a hideg esőben haza. Mindez azonban oly magától értetődő természetességgel történt, hogy említés sem eshetett róla.

Volt azonban Tiszának egy gyors cselekedete, amelyre kétségkívül büszke volt. Ebédnél atyja mellett ült, tőle balra valamelyik rokon gyerek és e mellett ennek nevelőnője. A nevelőnő beszélgetés közben fogpiszkálójával játszott, amely egyszerre csak hatalmas ívben épen Tisza

Kálmán tányérjára repült. Tisza abban a pillanatban nyugodtan utánanyult, csak annyit mondva, hogy: „bocsáss meg, apám“. Tisza Kálmán szinte észre sem vette, hogy miről van szó. A nevelőnő ájultozott, majd nem győzött hálálkodni, félhangon ismételve, hogy „marvellous, marvellous“.³ Tisza sokat mulatott a nevelőnő rémülődésén, de másrészt örült annak is, hogy észbekapva, atyját még egy pillanatnyi kellemetlen érzéstől is megóvhatta.

VI.

Ha emlékezetünkben végig akarunk élni egy geszti hétköznapot, akkor gondolatban jókor kell felkelnünk és nem szabad hamar elfáradnunk. Korán reggel felnyergelik az öt-hat hátraslovat. Van köztük egy-két angol telivér, a többi félvér. Noha pedigreejük szerint egyik-másik közeli rokonságban van egymással, mégis mindegyiknek a természete más, mások a képességei és máskép kell vele bánni. Geszten, vagy a radványi ménesben nevelkedett valamennyi, pénzen vásárolt ló nincs közöttük. Szép sorjában körülvézetik őket az udvaron. Közel mehetsz hozzájuk, ne félj, nem bántanak; szelídek, mert hozzájuk sem volt még soha senki sem goromba; tudják, hogy nem vagy ellenségük, csak egy kicsit barátkozni akarsz. Ha lószakértőnek tartod magad, alaposabban is megtekintheted őket, megnézheted a szemüket, szájukat, megtapogathatod a lábukat: hibát nem fogsz találni rajtuk, hanem igenis gyönyörködhetsz a természet rejtélyes gazdagságában, amely ennyi csintés finomságot, erőt, harmóniát, sőt bátran lehet mondani, pompás ízlést pazarol ily alárendelt teremtményeire.

De félre! mert jön a gróf, egyszerű, szürke, de izlésesen szabott, feszes straparuhájában, vékonyszárú magas lovaglósizmában, kezében lovaglópálcája. Frugális reggelijét már elköltötte, szivarja végét most szívja, a csutkát gondosan eltapossa, egy pillantással végigméri az embereket és lovakat, — minden rendben van, felülni! És nyugodtan, óvatosan, hogy a nyereg félre ne csússzék és a lovakat ok nélkül ne idegesítsék, sorban nyeregbe szállnak a jókedvű lovasok, a gróf után fia, a vendégek, ezek közül a leggyakoribb, Bethlen Károly, később, ahogy felcseperednek, a Sándor fiúk, aztán, ha marad ló, egynéhány lovász.

Felesleges lótáncoltatásról szó sem lehet. Lépésben, azután poroszkálva indul ki a menet a mezőre s onnan már tetszésszerinti tempóban, toronyirányában, árkon-bokron át, hol egyik, hol másik gazdaságba. Mert nemcsak multság a lovaglás, hanem egyszersmind hasznos tevékenység. Vele jár a gazdasági munka ellenőrzése, a tisztartókkal való személyes megbeszélés, a termények fejlődésének megfigyelése.

Két-három órai lovaglás után nagy kerülőkkel jó darab földet bejárva, hazavergődik a csapat, az elülső elkiáltja magát, hogy „lovat!“, előszaladnak a lovászok és kocsisok, a lovakat átveszik. Az otthon maradottak és a fiatal

lovakok kilenc óra tájban harangjelre a pipázóban gyülekeznek össze reggelire.

A grófné fáradhatatlan szeretetreméltósággal osztja a kávékat vagy teát a nyüzsgő seregnek, mindenkit számon tart, mindenkiről gondoskodik. A lovasok elmondják élményeiket és esetleges kalandjaikat — némelyik modern Anteusként ugyancsak földanyánk érintésével szerzett erőt a lovaglás befejezéséhez, — mindenki vidáman készül a napi programra. Néhány percre Tisza is meglátogatja a társaságot, de azután siet vissza dolgozószobájába. Elsősorban postáját kell elintéznie. Minden levélre lehetőleg postafordultával válaszol, hogy restancia ne gyűljön össze. Némelyik nap tizenöt-húsz levelet is kénytelen írni, ami annál nagyobb teher lehetett számára, mert sajátkezűleg írta őket. Már évekig volt miniszterelnök, mikor áttért a diktálásra. Csak egy segítséget vett igénybe s ez felesége volt, aki a családtagoknak és közelebbi ismerősöknek szóló leveleket, sokszor késő éjjelig dolgozva, Tisza helyett írta meg. Sok írásbeli munkát adtak a gazdaságok is, mert jószágigazgatója nem volt, hanem tisztartói közvetlenül neki számoltak be. Megmaradt idejét olvasmányainak és tanulmányainak szentelte.

Az ifjúság azalatt a kertben gyülekezett, ahol már várta Tisza kedvenc vívómestere,

Rákosi Gyula. Akkor ő lakott a kis kerti házban. A kuglipálya mellett volt felállítva „a deszka“, vagyis két gyalult deszkából összerótt alacsony palló. Ezen folytak a vívőleckék. A parketthez és linoleumhoz szokott városi emberek evvel csak nehezen barátkoztak meg. Rákosi szigorúan vette a dolgát. Nemcsak kardjával, hanem szarkasztikus megjegyzéseivel is sakkban tartotta növendékeit. „Kirándulás a zöldbe“, ez volt a szava, ha valaki törével vagy kardjával kissé elkalandozott. A fiúk a lovaglástól kissé elgémberedett lábbal a térdállást és a lábmozgásokat a keskeny deszkán sokszor csak erőltetve tudták végezni.

Időközben megjelent Tisza is és felvette a küzdelmet Rákosival. Nem egy szép assaut vívtak meg. Tisza mint vívó sajátos vegyes stílusnak hódolt. Egyrészt benne gyökerezett a régi Keresztessy-féle magyar vívásban, úgy hogy egy helyről nem nagyon mozgott ide-oda, s így nem csúszott le a deszkáról, mint mi többiek, másrészt az újabb mesterek hatása alatt elhagyta a „kardforgatást“ s átvette az olasz iskola kéz- és kardmozgásait. Mindazonáltal hosszú vékony karját s ennek folytatásaként pengéjét oly messzire nyújtotta előre, hogy cingár dereka szinte megtámadhatatlan volt, annál is inkább, mert éber szemével és villám-

gyors vágásaival könnyen megelőzte a támadót. Gyakorlottabb vívók is, ha vele vívtak, csak tisztán kivédett vágásai után tudták olykor előrehajlott maszkját gyors riposztal elérni, amit ő maga is nagy elismeréssel honorált; ezt annál inkább tehetette, mert elég ritkán fordult elő. Rákosi nagy művészetével természetesen nem versenyezhetett, ennek azonban résen kellett lennie, hogy nimbuszán csorba ne essék. A kardpárbajokra vonatkozólag azt a nézetét hangoztatta, hogy ott nem érdemes másképp eljárni, mint hogy az ember várja be a támadást, azt védje ki és vágjon gyorsan vissza. Párbajkor ugyanis, azt mondá, annyira izgatott mindenki, hogy okvetlenül nagy kalimpáló vágásokkal jön, amelyeket könnyű kivédeni. Hogy azonban ezen „elveit a praxisban tényleg alkalmazta-e, azt már nem tudom. Azt azonban merem állítani, hogy párbajba nem ment bele könnyelműen és minden vakmerősége mellett sem vette azt könnyedén, mert előzőleg olyan rendelkezéseket tett, amelyekből kiviláglott, hogy minden eshetőségre el van készülve.

Vívás után rövid pihenő s átöltözködés az ebédhez. Rákosi addig is egy padot kitolt a legégetőbb napra, arra lefeküdt és fantáziáját sajátságos módon mulattatta: a geszti könyvtárból előkerestette a leghíresebb északsarki

expedíciók leírásainak hatalmas köteteit s a legforróbb napon sülve, hűségesen olvasgatta a mindent megdermesztő, a vért a csonttal összefagyasztó szörnyű hidegekről szóló elbeszéléseket. Más könyvet nem vett a kezébe.

Ebéd után a terraszon maradt együtt a társaság, fekete kávéra, beszélgetésre vagy egy óra hosszat. A grófné, sőt még a vendéghölgyek is, mind ugyanazon munkával vannak elfoglalva: kitűnő, pompás, hófehér gyapjúfonalból, amelyet a gyantái gazdaság birkanyájai szolgáltattak, szüntelen tevékenységgel, a folytonos gyakorlat következtében meglepő gyorsasággal kötik hosszú csonttűkön a pólyásoknak szánt kabátkákat, sapkákat és hasonló ruhaneműeket, s állítják össze a csecsemőfelszerelést. Kinek kell ez a sok bébéstaffierung? Ez mind a gazdaságok béresasszonyai számára készül, mert amelyiknek gyermeke születik, azt a gróf és a grófné meglátogatják, egészsége iránt érdeklődnek, tisztaságra, önmagakímélésére intik s maguk adják át neki a szalaggal szépen átkötött kis kelenyét. Azért kell úgy sietni, mert a béresasszonyok ezt tudják és nagyon is várják, — sűrűn születnek a kis magyarok, alig lehet győzni a munkát, a tisztartók folyton jelentik gazdasági híreikkel kapcsolatban a cselédség örvendetes családi eseményeit is. Itt nincs egykerendszer:

tömegekben játszadoznak a gyerekek a tanyák tájékán. Közegészségi viszonyaik ellenőrzése, taníttatásukról való gondoskodás Tisza mindennapi munkájának tárgya.

Míg az ifjúság a tennispályára készülődik, Tisza visszavonul dolgozószobájába. Esetleg sikerül megígértetni vele, hogy később ő is lejön. Addig a gyermeksereg belefáradt s aztán már csak a legjobbak játszhatnak; most már nincs más jogcím a játékhoz, mint a tudás, ügyesség és igyekezet, hiába rokon vagy vendég valaki. Aki a játék nivóját rontaná, az a nézők között foglalhat helyet. Tisza nem volt modern játékos, mert pl. a hálójátékot nem kultiválta, sőt perhorreszkálta. Szívós küzdő erejével, nagy mozgékonyságával és ügyességével azonban kemény próbára tette ellenfeleit. Néha sikerült Nagyváradról egy-egy matadort is kihozni, pl. Schmid Ödönt, aki akkor ott kultúrmérnök volt és aki a pálya karbantartására és a játék stílusára vonatkozólag nem egy jó tanáccsal szolgált. A tenniszhez a szomszédos Cséffáról Beöthy Pál és felesége, Inándról a Markovics-család tagjai is olykor átrándultak.

A tenniszt az uzsonnára hívó harangszó szakítja félbe; ezután pedig jön a napi programm fénypontja, a kocsizás. A vendégek száma szerint három, négy, öt könnyű kocsi áll elő; csak idő-

sebb hölgyek részvétele esetén terhelnek meg két lovat avval, hogy egy nehéz hintót húzzanak. Azért, mert talán nem volna hely a kocsi-
kon, soha senkinek sem kell otthon maradnia.

A radványi ménesből kikerült lipicaiak a napi 20—40 km-t a fáradság minden jele nélkül egyforma három perces tempóban teszik meg. Az útirány most egészen más, mint a reggeli lovagláskor volt: esetleg ép az ellenkező irányban indul a menet. A gazdaságból minél többet látni, ez a cél. Pihenő vagy megállás közben legfeljebb csak addig van, amíg a szembejövő tisztartóval vagy a munkánál talált felügyelőgazdával beszélgetnek, vagy míg a gulyát, ménest, halastavat stb. megtekintik. A napi program sorrendje azért lett így megállapítva, mert tenniszezni csak addig élvezet, amíg jó világos van, míg Tisza szerint kocsizni „az est regényes félhomályában” is lehet. És tényleg, a nap már alászállt, a városi ember előtt oly ismeretlen nyugati biborfény, mely minden szivárványnál színesebb fényköreivel és fénycsóváival a nézőket örökre megigézte és az Alföld rajongóivá avatta, már elhalványodott, talán már égnek is a lámpák a szobákban, mikor a vidám utasok a kocsikról leugrálnak.

A szétszakadt társaságot a vacsora újból egyesíti. Este a gyermekek hamarosan búcsúz-

nak, a felnőttek ellenben a terraszon maradnak együtt. Beszélgetés közben hamar telik az idő; Tisza, ha kedve kerekedik, bemegy a szalonba és kedves, kissé cigányos modorában elzongoráz néhány régi jó nótát. Műsora nem nagy. Bizonyos nótákra majd minden alkalommal rákerül a sor. Ilyen a „Rácsos kapu, rácsos ablak“, vagy „Sólyommadár fészket rakott a sziklán“. Ha megelégtelte, visszatér a társasághoz s érdekesen folyik a szó úgy régi dolgokról, mint aktuális kérdésekről.

Nem tudom, hogy a fizikai földrajz tudósainak van-e tudomásuk ennek a vidéknek egészen speciális légáramlatairól. Este tíz óra körül ugyanis, a legpontosabb következetességgel, egyszerre csak megzördülnek a fák levelei, a legmelegebb nyári estén is hirtelen hideg szellő kerekedik, amely azonban nem a bihari havasok felől jön, hanem ellenkezőleg, azok felé veszi irányát. „Szibéria!“ hangzik el a jelszó, barátságos búcsú után mindenki szobájába igyekszik; az unatkozó inasok is előkerülnek, egymással dévajkodva eloltják a lámpákat, bezárják a külső ajtókat.

Mély csend borul a geszti udvarházra. Csak a nappal szűk kifutóba csukott, de éjjel a minden oldalról zárt udvarra kiengedett agarak kaparászása, rágcsálása s olykor rövid csaholása hallatszik az éjben.

VII.

A geszti hétköznapiaknak ez a beosztása meglehetősen állandó volt. Változott persze, ha a vívőmester nem volt ott, vagy ha ősz felé a vendégek elszállingóztak, a napok rövidülni kezdtek, nyúl- és fogolyvadászatok, ősszel az agarászatok napjain, vagy ha esős napok álltak be, amikor több idő maradt az íróasztal melletti munkához.

Egészen más volt azonban a vasárnap programja. E napon a lovaglás, kocsizás szünetelt. Nemcsak, mert kocsisoknak, lovászoknak kijár a pihenés, de a nap hangulata is tiltja a profánabb időtöltést. És még valami: kint a gazdaságban most úgysem folyik a munka, a földeken nem dolgoznak az emberek, ezért sem volna sok célja a gazdaságok bejárásának. Mert sohase feledjük, hogy elsősorban a gazdálkodás a fontos, minden egyéb csak ennek szolgálatában áll.

Tíz órakor a kis geszti templom vékonyszavú harangjának harmadik hívására, Tisza István, felesége, fia és aki a többiek közül önként csatlakozik, átmegy a templomba.

Már felhangzott a felálló ének, a minden díszről ment, fehérre meszelt templom megtelt a falú népével, nyugodt méltósággal állnak helyükön a presbiterek, a kántortanító vezérli az éneket és hosszan nyújtja az utolsó szótagot, minden ajak buzgón résztvesz a zsolozsmában.

A kastély lakói elfoglalják a szószékkel szemben, a presbiterek padsorai mögött, az ezekénél egy lépcsőfokkal magasabb, egyszerű magastámlás padjukat.

Majd fellép a szószékre Geszt nemeséletű papja, Szabó János. Szívhez szólóan magyarázza a biblia szavát, azt az élet igazságaira alkalmazva. Formásan kidolgozott prédikációját a műveltek épűgy, mint az egyszerű emberek, lelkiépüléssel hallgathatják.

Prédikáció, ima, ének váltakozik. Tisza figyelmesen hallgatja, sokszor azonban mélyen elgondolkozik. Látszik, hogy mély érzés vehe-tett erőt keblén, messze szárnyaló gondolatok űzhetik egymást mozdulatlan homloka mögött. Előfordult, hogy a kemény ember szemében könny csillámlott meg: sok súlyos, némán viselt fájdalom, egyebek között egyetlen kis leányá-nak elveszte, fájó erővel elevenedhetett fel szen-vedő lelkében.

Tisza, mint minden valóban nagy ember, mélyen vallásos lélek volt. Nem dogmák és nem

külsőségek voltak hitének tárgyai. Az emberi élet és sors kifürkészhetetlen rejtélyei, a körülöttünk élő világ megmagyarázhatatlan folyása, a felsőbb hatalmak és erők szüntelen és értetetlen útjainak szemlélete az ő világos értelmét is misztikus sejtésekkel borította el, amelyekből az érzés erejével igyekezett magát felküzdeni. Beszédei, amelyeket egyházi körökben mondott, elejtett nyilatkozatai ezt bőségesen bizonyítják.

De mi is elgondolkoztunk a lelkész beszédje alatt. Az isteni tisztelet véget ért, a kis csoport visszatér a parkon át az otthonmaradottakhoz, olykor előbb meglátogatva a tudós lelkészt és francia származású feleségét az egyszerű paplakban.

Otthon ezalatt ki-ki olvasmányaival, vagy levélírással foglalkozott. Más időtöltés e napon nincs, mint a parkban vagy a faluban való séta, esetleg látogatás és a fáradhatatlanul űzött tennisz.

Az egyetlen kivétel, ha vasárnap délután olykor Markovicsékhoz Inádra, vagy névnapra, arató ünnepélyre, Bölöny Józsefnek az Ugra melletti Szilason levő vendégszerető kastélyába rándulnak át a felnőttek. Bölöny olyankor cigányt hozatott Nagyváradról. Egyes külföldi vagy pesti írók, ha jelen lettek volna, csodákat írná-

nak arról a mulatságról, vagy épen arról a csárdásról, amelyet ott láthattak volna. Igen, mert ők nem tudják, hogy ez a magyar tánc, ahogy azt Tisza István járja, nem dévaj jókedv kifejezője, hanem dacos szembehelyezkedés a sorsnak ezer éven át tanúsított minden kegyelenségével, tükre annak, hogy kiirthatatlan erő és vad akarat él a forrongó kebelben, hogy eltaposson minden ellenséget, legyen az hétfejű sárkány, vagy világot leigázó túlerő megszámlálhatatlan hada.

VIII.

Szeptember elején, amikor az iskolák megnyílnak, szétszállingózik a társaság. A rokonság fiai — legalább is a gimnázium V. osztályától —, nyilvános iskolába járnak. Tisza maga is elmegy Debrecenbe, a tiszántúli egyházkerület őszi közgyűlésére, később a képviselőház üléseinek kezdetével Budapestre, s a közügyeknek szenteli idejét. Ha a kukorica le van tarolva s kopár minden szántó és mező, egy-egy őszi vakáció agarászatra gyűjti megint össze a társaság egy részét, kibővítve azt a szomszédos birtokosok sportkedvelő tagjaival.

A magyar alföldön divó agarásokat nagy íróink közül többen is oly élvezetes leírásokban örökítették meg, hogy szerénytelenség volna tőlem, ha velük versenyezni merésznék.

Aki még részt nem vett bennük, annak kissé szokatlannak tűnhetik fel a nagyarányú felvonulás a szegény nyulak ellen. Elöl öt-hat, vagy még több lovas. Azok számára, akik nem lovagolnak, löcsös szekérbe, amely egykönnyen fel nem dől, erős négyest fognak be, amelyet csak a legkipróbáltabb kocsis hajthat, mert ez

a kocsi sem kerülgeti nagyon az akadályokat. Hátról meg jön egy szekér, amelyen a nap hőseit, a hihetetlenül izgatott agarakat hozzák, amelyek alig várják, hogy akcióba léphessenek.

Künn a szántáson vagy tarlón leveszik az agarak felét, hármát-négyet a szekérről, a többi pokróccal lefedik és lefogják. Az agarakat szíjjon vezető emberek egymástól tíz-tizenöt lépésnyi távolságban, egyenes sort tartva, addig bandukolnak, — mögöttük a lovasok, amíg egy nyúl felugrik. Akkor hirtelen elengedik az agarakat és hajrá! megindul a hajsza. Egy-egy öreg nyúl nem kevés dolgot ad a kutyáknak: amint egy eléri, úgy oldalt vág, hogy míg az iramban levő agarak megfordulnak, már jó előnyt szerzett magának. Némelyik agár elesik, másik meg éppen bukfencet hány nagy igyekezetében, hogy minél előbb irányt változtasson. Így megy ez szántáson, tarlón, árkon, éren át; jó lovasnak kell lennie, aki ezt bírja. Mert a legszenvedélyesebb vadász nem az agár, nem is az ember, hanem a ló, amely ugyancsak csodálkozna, ha valamilyen akadály körülnyargalása miatt neki el kellene maradnia. Ő a kutyák nyomában akar lenni, akárhogyan is.

Sajnáljuk a szegény nyulat, de hiába, ilyen a vadászat. Hosszúlábú ellenségeinek sok izgatott momentum és helyzet után végül is áldozatul

esik s rövid pihenő után a bőrükből majd kibujó pihent agarak váltják fel a fáradtakat. Így megy ez késő délutánig, a küzdelem a legváltozatosabb formákat veszi fel, nincs két hajítás egy nap, amely egyformán folya le.

Az agarászatnál mindazonáltal többre becsülte Tisza a falkavadászatokat, amelyekre, hacsak tehette, minden évben néhány hétre lement a Kolozsvár melletti Zsukra, hol ősszel azután addig maradt, míg hó és jég véget nem vetett e mulatságnak. Itt Zsukon egy müncheni művész le is festette Tiszát, amint Dóra nevű kedvenc angol telivér lován egy domboldalról lefelé üget. A képet Tisza sikerültebb arcképei közé kell sorolnunk.

Zsukra azért is szeretett menni, mert a vadászatokat ott Wesselényi Béla vezette, akit Tiszá rendkívül mély barátsággal szeretett, úgy hogy mindig előre örült a vele való találkozásnak. A nagyműveltségű, rendkívül eszes, mindig nyugodt és finom öreg úr téli körvadászatokon Geszten is megfordult egynéhányszor és ott mindig a legjobb helyet kapta.

IX.

A karácsonyi ünnepeket gróf Bethlen Pál családja körében szoktuk tölteni. Boldog idők voltak ezek!

Bethlen Pál 1902-ben és 903-ban mint főispán Besztercén lakott. Lemondása után ízlésesen restaurált bethleni kastélyába költözött át.

Egyforma örömmel igyekeztünk a karácsony előtti napon Beszterce vagy Bethlen felé, akár, ha mint közönséges halandók, a szamosvölgyi vicinális ósdi, szűk, piszkos, rosszul világított és túlzsúfott kocsijain, akár ha abban az államvasút igazgatósága részéről a mindenkori miniszterelnök számára rendelkezésre bocsátott szalonkocsiban tettük meg az utat, amely annak idején Hegedüs Sándor kereskedelmi miniszter használatára készült és amelynek berendezéséről joggal keringtek legendák. A kocsin felszerelt kitűnő aneroid nagy pontossággal mutatta az egyébként észre sem vehető emelkedést, amint Beszterce felé közeledtünk, úgy hogy tudva, hogy Beszterce milyen magasan fekszik, számíthatnánk, hogy mennyi emelkedés van még hátra, míg elérjük.

1903-ban Tisza a miniszterelnökségen kívül még a belügyminiszterséget is vállalta. Mikor Besztercére megérkeztünk, szeretett volna a reá várakozó rokonok üdvözlésére sietni. Alig szállt le azonban a lépcsőről, eléje állt egy uniformisos kis emberke és bemutatkozott, hogy ő Beszterce város rendőrkapitánya. Tisza nem volt a ceremóniák embere, hirtelen nem tudta, hogy mire való ez a túlbuzgóság, úgy hogy szerényen azt felelte, egy kis tétoválás után a bemutatkozónak: „kérem szépen, azt hiszem, hogy nem követtem el semmi rosszat“, amivel a reá várakozók kaján örömeire egy csapással megszabadult a hivatalos tehertől.

A rendőrkapitányt azonban még aznap kibékítette egy kérésével. A vármegyeháza előtt, amelyben laktunk, hatalmas szál rendőr posztolt. Tisza megtudta, hogy ez kivételes intézkedés, amely nyilvánvalólag ő miatta történt, mert rendszerint ott nem szokott rendőr állni. Rögtön üzent a rendőrkapitánynak, hogy nagyon kéri, tegyen neki egy nagy szívességet és pedig azt, hogy küldje azt az embert haza, hogy családja körében tölthesse a karácsony estéjét.

Hogy Tisza mennyire rajongott a gyermekekért, hogy hogyan tudta élvezni a gyermeki lélek üde naivságában rejlő természetes báját, azt leírni sem az én szerény tollam, sem semmi-

féle művész a maga teljes valóságában soha nem fogja tudni. Hosszasan, szóltanul tudott gyönyörködni sógorának és sógornőjének, Tisza Jolánnak, zavartalanul harmonikus életmódjában, amint a rokonság gyermekeitől is körülhemzsegve, házukat jóssággal, ízléssel és művészettel igazgatták. Dicsőítette Sándor Jánosnét, aki három fiúval és két leánnyal gazdagította a család létszámát. Fiát intette, hogy amint tanulmányait elvégezte és katonaévét leszolgálta, igyekezzék megnősülni. „Tessék megnősülni és tessék nekem unokákról gondoskodni!”, így szólt egyszer hozzá, amire ez hajlandónak is mutatkozott.

Azt szerette, ha gyermek van a ház körül. Mindig vidámabb volt a hangulata, ha akár testvéreinek, Radvánszky Bélánének vagy Tisza Kálmánnak, akár sógorainak gyermekei, vagy ezek játszótársai, Maldeghem grófné négy gyermeke volt a házban. A gyermekzajongás sohasem zavarta. Maga mondta, hogy a legkedvesebb láрма, amit életében hallott, az volt, amikor a kis Bethlen Laci Geszten reggelenként a kert felé igyekezve, mezitelen lábával csapkodta a síma kőfolyosót, mert ilyenkor az lebeggett előtte, hogy egy gyermek többnyire nem csendesen lépkedve, hanem ugrándozva megy a maga útján. Nem volt olyan gyermekjáték,

a legunalmasabbtól a legvadabb csatározásig, amiben, ha ráért, részt nem vett volna.

Száz és száz régi és új gyermektörténet és anekdota keringett a családban, amelyeket azonban természetesen csak az élvezhetett igazán, aki az illető gyermek egyéniségével ismerős volt. Nem a humor abszolút értéke tette őket becsessé, hanem az illető gyerek értelmi és lelki sajátságaihoz való reláció. Pajzán szellemesség éppúgy hemzsegett bennük, mint naiv elszólás. A helyzet, háttér, a környező viszonyok nyújtották azt a keretet, amelyben teljes elevenségükkel hatottak. Aki feljegyezte volna őket, a gyermekhumor pszichológiája számára okmánytárat gyűjtött volna össze.

Egyet talán szabad felelevenítenem. Bethlen Laci három vagy négy éves korában egyszer meghűlt s kis torokgyulladás miatt Geszten az ágyba került. Játékait otthon hagyták, csak egy kis kétfogatú szekere, egy lovacskája és egy szamara volt. Az ágyban ülve, hol a lovat, hol a szamarat fogta be és húzatta a szekeret. Én is ott ültem az ágya mellett és azt proponáltam neki, hogy fogja be mind a két állatját, akkor könnyebben húzzák a kocsit. De Laci erre nem volt hajlandó és szemlesütve magyarázta nekem, hogy: „aszt nem lehet, mert akkor a ló szégyenkezik“.

Az ilyen gyermekhumornak nem volt Tiszánál nagyobb élvezője. Nem is volt az igazi ünnep ránézve, ha körülötte a gyermekek hiányoztak.

Érdeklődéssel vett részt a karácsonyest előkészítésében. Nem kis munkát és fejtörést okoz ilyenkor az is, hogy minden jelenlevő oly meglepetésben részesüljön, mely valódi örömet és maradandó élvezetet szerez neki.

Vidáman és boldogan telik el a karácsony. De most az ifjúság készülődik a Szilveszterest méltó megünneplésére. Csukott ajtók mögött folynak a próbák, a szülők ki vannak zárva és bárhogya kérdezősködni vagy bármilyen kíváncsiak, nem szabad megtudniok, hogy mi lesz majd itt. Csak az utolsó napon jelenik meg a szenzációs plakát és meghívó. És bár este minden gyerek fellép a színpadon, még sincs hiány nézőközönségben: a szülők háta mögé odasereglik gyerekestül, mindenestül erdész, kertész, inas, lovász, szakácsné stb. Egyik sem maradna távol ettől a látványosságtól. Nem is csoda, mert nagy esemény van itt készülöben⁴: előadatik

TELL VILMOS.

Tavaly is szép volt a Szilveszter, azelőtt is érdekes volt, de ilyesmit ezen a vidéken mégse láttak még soha. Valódi kortina, valódi díszle-

tek, valódi korhű ruhák: Bölöny József volt kolozsvári intendáns raktárából valók. Ugyanazt mondhatják rólunk, amit egyszer Vilmos császár mondott Tisza füle hallatára az előtte díszmagyarban megjelenő magyar urakról: mind jól fest, csak mindegyiknek olyan sajátságos szaga van. Naftalinszagú volt t. i. valamennyi.

Schiller szelleme megbocsát talán, ha látja, hogy azon váz körül, amelyet ő nyújt, mint Rudenz szerelme, a kalap kitűzése, Gessler kegyetlenkedése és Tell bosszúja, a tréfák, furcsaságok, komikus epizódok és lokális élcelődések oly láncolata szövődik, hogy azokon nemcsak a nézők, hanem a szereplőknek a kulisszák mögött meghúzódó része is kacagásra fakad.

Nem kis utánajárás kell ahhoz, hogy minden jól menjen. Már hetekkel előbb folynak titokban az előkészületek. De viszont hónapokkal, sőt évekkel utóbb, ha az ifjúság megint találkozik, még mindig van mit megbeszélni, hogy hogyan is volt, mint volt, ki mit hibázott el és hogyan segített magán, mi volt a legfurcsább és legmulatságosabb.

Tisza, aki az előkészületek ideje alatt nagyon is nélkülözte a gyerekeket, most a szülőkkel együtt gyönyörködik boldogságukban. Megjegyzései, elismerő kritikája nem konvencionális

szólamokból állnak, hanem azt mutatják, hogy minden momentumot megfigyelt s a gyerekek egyéni sajátságairól alkotott képét érdekes és találó új vonásokkal egészítette ki. Mert senki nálánál jobban nem értett ahhoz, hogy kicsinyekből és nagyokból mintegy *kinézz*e azok jellemét, és adott alkalommal legjellemzőbb sajátságait néhány lakonikus, de mélyrevilágító mondatban foglalja össze.

Így aztán nem is annyira öntudatlanul, hanem tudatosan élvezte minden egyes rokon-
gyerek egyéniségét. Ha egyforma szívélyességgel, minden auktoritás teljes félretételével, velük mintegy a baráti egyenlőség talapzatára helyezkedve, — mert a barátság szereti az egyenlő alapot —, bánt is valamennyivel, s egyformán szívéhez nőtt minden egyes kis rokona, mégsem volt titok, hogy bálványozott kedvence, — és valóban méltán —, a kis Bethlen Etelka volt.

Ha őt külön is kiemeljük a nyüzsgő csoport kedves tömegéből, azért tesszük, mert kétségtelen bizonyossággal tudjuk, hogy úgy hozzátartozott ő Tisza életének boldog éveéhez, mint a napsugár a nyár időszakához; ezt amannak ragyogó fénye nélkül elképzelni botor kísérlet, naiv erőlködés, tudatlan próbálkozás volna.

Bethlen Etelka nemcsak bájos megjelenésű, határozottan szép, hanem valóban tehetséges

gyerek is volt. Nagy gyermekszeméből átértő figyelem és fogékonyság sugárzott, a koraérettség minden jele nélkül. Alapjában véve komoly és kötelességtudó, emellett tartózkodó, decens, és minden kényeztetés ellenére is szerény volt. A legnagyobb játék közepette is mindig ragyogóan tiszta volt, amit nem sok gyerekről lehet elmondani. Keserű könnyeket sírt, ha azt hitte, hogy feladataival nem tud kellő időben teljes megelégedésre megbírkózni. Bátyjával pajtási jó viszonyt tartott fenn, sohasem hallottam őket egyenetlenkedni; alig egy pár évvel fiatalabb öccsét szigorúan tartotta. Felejthetetlen, ahogyan, tőle elfordulva, mosolyát először leküzdte s aztán a kis fiút, mint valami gouvernante, ráncba szedte és kordában tartotta.

Gyermeki vagy leányos szeszély előtte ismeretlen fogalom volt. Csendesen elvegyült a háttérben, de mosolyra hajló arcával semmit sem veszített természetességéből, ha valahogy előtérbe került s a figyelem feléje fordult.

A komoly oktatást odaadó figyelemmel hallgatta; de kötelessége elvégeztével hálás volt minden jó szóért és főképpen minden tréfáért. Mindig vidám volt s mindig derűt és jókedvet árasztott maga körül. Elképzelhető leghálásabb publikuma volt a humor bármiféle megnyilvánulásának, mert ez nála nemcsak momentán

gyermeki kacagást eredményezett, hanem tartós érzést és a jókedvnek idők múltán is kitörő ujjongását vonta maga után. Nemcsak, mint az átlagos gyermeknél, a látott és hallott, hanem az elképzelt komikum is felizgatta fantáziáját, ami kétségkívül szokatlanul erős képzelőtehetségének volt a jele.

Bájos közvetlensége évről-évre kedvesebbé tették, amint növekedésével komolyabb dolgokat lehetett vele megbeszélni.

Önmagát nem cicomázta, de másokon szeretne látni a szépet s a díszet; mikor egyszer Geszten egy játékból kifolyólag joga volt mindenkit kötelező parancsot kiadni, elrendelte, hogy a hölgyek a vacsoránál fejdíszekkel és ékszerekkel jelenjenek meg, aminek azok az ifjúság nagy gaudiumára kénytelenek voltak engedelmessé válni. Különös tehetséget árult el a zene terén, amelyben kiváló művészek vezetése alatt a tudás magas fokáig vitte.

A gyermeki bájnak s a finom nőiességnek oly poetikus megtestesülése volt, amilyent képzeletben megalkotni is csak a legnagyobb művészeknek sikerült.

Tisza boldog volt, ha ezt a gyermeket maga körül látta. De jól tudta azt is, hogy az élet ünnepnapjai közé sorozza mindenki azt az időt, amelyet ennek közelében tölthet.

Misszióm befejeztével Tisza családjától elbúcsuzván, 1907 július havát Németországban töltöttem. Visszatérve, a nyár hátralevő részére Gesztre meg voltam híva, de egy rokonomat ért súlyosabb baleset megakadályozott az odautazásban. Tisza 1907 augusztus 22-én kelt levelében meghívását megismételve, Etelka ott tartózkodását e szavakkal jelezte: „Az itteni népes társaság együtt marad még egy darabig, s ha viszonyai engedik, később is megkapná nemcsak a gesztieket, de a kis mágnesset is, amely első sorban vonzza ide“.⁵

Mikor néhány évvel később Tisza szemét megoperálták, Etelka is feljött Pestre és segített ápolni szeretett nagybátyját. Jelenléte elviselhetőbbé tette nehéz napjait.

Hogy a rokonság gyermekei, — kicsinyek és nagyok — Tisza mély és nagy szeretetét lelük egész hevével viszonozták, hogy minden követ megmozgattak, hogy minél gyakrabban meglátogathassák őt, ez csak természetes. Közülük legszabadabban mozoghatott Almásy Denise grófnő, aki a későbbi években legtöbbet volt Tisza István mellett. Mint kitűnő és bátor lovas résztvehetett a legfárasztóbb lovaglásban s így elkísérhette őt olyan útjain is, amelyeken csak edzett férfiak követhették. Lassanként Tisza környezetének leghűségesebb tagja lett. Gyermeki

ragaszkodásánál csak a végveszély óráiig tanúsított heroikus kitartása és önfeláldozó hősiessége nagyobb, amely előtt tisztelettel hajolnak meg élő és jövőendő nemzedékek.

Bethlen Etelkát a sors megkímélte attól, hogy az októberi napokat megérje. Ő nem volt ily szomorú idők számára teremtvé.

X.

Tisza emberi nagyságának legmélyebb megértője volt mindig felesége, Tisza Ilona. A történelem fogja megörökíteni, mi rész illeti meg őt abban, hogy férje teljes energiájával vethette magát munkába és küzdelembe.

Azt mindenki tudja, hogy fáradságot nem ismerve, elkísérte őt minden útján, s részese kívánt lenni örömének éppúgy, mint minden fájdalmának. Férje műveit, kéziratait, beszédeit és ezek méltatását rendszeresen gyűjtötte és a gazdag anyagot mintaszerűen rendezte. Vele egy szív és lélek volt a gyermekek szeretetében s ő teremtetten meg számára azt a milieut, amelyben életének legboldogabb évei eltelték. A városi életet nem szerette s ha a politika férjét Geszt-ről elszólította, úgy oda folyton visszavágyott. Férje minden dolga iránt érdeklődött s ahol csak tehette, segítségére volt. Neki szentelte élete minden idejét és munkáját.

A kifürkészhetetlen égi hatalmak a szenvedések oly özönét zúdították egyszerre reá, mint senkire, fájdalommal oly telített történelmünkben. Lelkének sebeire nincs ír e földön.

Gyászában egy nemzet szívszorongva vesz részt. Fájdalma előtt elnémul a szó s milliók szívében egy érzés vesz erőt: a néma kegyelet.

Aki oly szeretettel tudott elmélyedni a gyermeki lélekbe, mint Tisza, az kétségkívül szíve legforróbb szeretetével vette körül saját gyermekét is. Odaadó gonddal és minden részletre kiterjedő figyelemmel vette ki részét fia nevelésében. Már gyermekkorában, ha a gyermekmesék igazságtalanságot tartalmaztak s a gyermek érzését ez sértette, a meséket megváltoztatta, s fényt és árnyékot igazságosan osztott el bennük.

Fiát minden szeretete mellett sem kényeztette el, hanem igyekezett őt szigorú kötelességteljesítéshez szoktatni. Játék és mulatság csak a kötelesség elvégzése után volt megengedve. Tudatos megfontoltsággal és megértő bölcsességgel irányította fia tanulmányait, áldozattól nem riadva vissza, hogy minden előfeltételt megteremtessen, amely sokoldalú műveltséget és ritka világlátottságot tesz lehetővé. A tanítói vezetés alól fokozatosan felszabaduló ifjút igyekezett benső barátjává tenni, akivel minden fontos kérdést közös gondolkozással és belátó egyetértéssel lehet megbeszélni.

A legnagyobb politikai elfoglaltság között is tudott időt szakítani, hogy fiának néhány sort,

sokszor hosszú leveleket írjon, vagy pedig felőle érdeklődjék. Aggódó szeretettel kísérte fejlődését és hálásan méltányolt minden komoly törekvést, amely fiának lelki hasznát célozta.

XI.

Tisza István sokoldalúságának egy eddigelé talán legkevésbé méltányolt és legkevésbé ismert ága az ő gazdálkodói tevékenysége. Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy ő a Geszt környéki birtokokat meglehetősen elhanyagolt állapotban vette át. Ő maga mondta, hogy fiára majd nagy vagyon fog ugyan szállani, semmi titok azonban nincs abban, hogy még jó ideig a legnagyobb takarékosagra van szükség, mert a birtokokra felvett kölcsönök amortizációja azok jövedelmének legnagyobb részét felemésztí.

Úgy látszik, Tisza Kálmán országos elfoglaltsága mellett és hosszú miniszterelnöksége alatt saját vagyonának kezelésével már alig foglalkozhatott. Utak, földek gondozatlanok, az épületek rossz karban voltak, a nagy politika sok pénzt emésztett fel, az adósságok tetemes összegekre rugtak.

Tisza, amint kezébe vette a kezelést, erélyesen hozzálátott a gazdaságok jövedelmezőségének fokozásához és minden felesleges pénzt befektetésekre fordított. Külön közgazdasági tanulmány tárgyát képezhetné annak szakszerű

megállapítása, hogy hogyan teremtette meg gazdaságainak mintaszerű rendjét és növelte termelésük eredményét.

Kitűnő gazdatisztjei voltak, ezekre büszke is volt és nagyon megbecsülte őket. Mindegyiket arra a helyre állította, ahol olyan tevékenységet fejthetett ki, amelyhez legtöbb kedve volt. Az egyik folyton új dolgot szeretett próbálgatni. Ennek kitűnő termőföld közepette új tanyákat és tisztákokat építtetett, s ott aztán termesztettek cukorrépát, cirkot, melynek szára és magja egyaránt keresett cikk volt, zöldségműveket és sok egyebet. Ugyanott a nagy kiterjedésű nádas nemhogy lecsapolták volna, mint ahogy másfelé a földéhes emberek teszik, hanem ellenkezőleg, ráengedték a vizet és öntözték, mert a nádért messze földről jöttek el a vásárlók.

A fásítás szüntelenül folyt. A nagyobb táblákat fákkal kerítették be. Mindenfelé lehetett látni csalitokat, berkeket, nagy részük új ültetvény volt. Néhány helyen jó darabon tölgyeket ültettek, ami, ha egészen ujonnan történik, nagy áldozatokat és hosszas türelmet igényel. A fiatal tölgy kényes is. Akadtak azonban felesek, akik szívesen vállalkoztak az ilyen földek gondos megművelésére, amit béresekre nem lehetett volna bízni. Régi nagyobb erdő csak egy gazdaságban volt, a Gesztől keletre fekvő Radvány-

ban. Ebben gondosan őrzött szép őzállomány is szaporodott el, nagy gyönyörűségére a kiváltságos vadászoknak.

A radványi pusztának voltak értéktelen szikes részei is. Minthogy a Kőröst szabályozó csatorna ép itt húzódik el és kissé magasabban fekszik, nagyobb halastavat létesített és néhány száz holdnyi legelőt öntözésre rendezett be. „Ha az embernek egy rossz szikese van, akkor abból öntözött rétet csinál” voltak Tisza szavai. És tényleg, ahol rossz legelőn száraz sarjú tengődött, ott egyszerre csak csillogó ezüst alapon dús zöld színben pompázó buja rétet látott az ember és nem tudta megérteni, honnan veszi ugyanazon terméketlen terület az erőt, hogy ilyen kövér fűvet táplálhasson. Ép oly meglepő volt, hogy a hatalmas halastóban egyszerre csak mindenféle sás úgy elszaporodott, hogy a vadkacsák ugyancsak elrejtőzködhettek benne, pedig ott emberemlékezet óta víz nem állt a földön.

A fentebb már említett radványi ménes távolról sem volt talán kizárólagos luxus. „Pénzt is akarok látni abból a ménesből” szokta mondani Tisza, ha sajnálkozott valaki azon, hogy csapattól adja el a gyönyörű remondákat.

A gyantéi gazdaságban volt a kimustrált ökrök hízlalója, amelyeket a kereskedők külföldre

vittek s ugyanott egy nagy sertéstelep, egy nagy udvaron az ólak egész utcája, mindegyik fehérre kimeszelt ólban egy koca, a maga visongó malacaival elkülönítve.

A gőzeke kora tavasztól késő őszig dolgozott, ha sürgős volt a munka, váltott emberekkel éjjelenként fáklyafény mellett is. Gyönyörű látvány!

A mezei vasutak csak úgy nőttek ki a földből, minden évben nagyobbodott a hálózat. Egy jó ló könnyedén húz egy egész kis vonatot, kitérnek, szaladnak erre-arra az üres és meg-rakott kocsik. Valóban, lehet-e valami szebb a gazdálkodásnál!

Reggel lóvonat viszi az iskolásgyerekeket a jól felszerelt tanyai iskolába. Haszon és mulatság most már egyaránt számukra az iskolába-járás s a messzi utat nem kell többé sárban és hóban megtenniök.

És mégis, a szenvedélyes gazda mindezt otthagyja és heteken, olykor hónapokon át nem látja viszont, ha népe és hazája iránt táplált kötelességérzete elszólítja ősi otthonából.

És csoda-e, ha e mindig változatos és mindig érdekes, lassanként óriási kertté átvarázsolt téreknek úrnője jobban szeretné férjét az őt annyira boldogító munkakörben látni, mint az idegölő, pihenést és nyugalmat nem engedő

miniszteri tevékenységben, amely körül mindig
dúl a harc és ahol olykor oly küzdelmeket
kénytelen vívni, mintha nem is embereket, ha-
nem, mint egy újkori Toldi Miklósnak, meg-
vadult alföldi bikákat kellene megfékeznie.

XII.

Ha Tisza nyilvános szereplésére röviden kitérünk, úgy ezt abban a reményben tehetjük, hogy manapság már világosan áll mindenki, még a távolabbálló előtt is, hogy az ő politikai pályája tulajdonkép nem egyéb, mint a felforgató törekvések, a fegyelmetlenség és a destrukció elleni szüntelen harc.

Politikai ellenfelei között éles különbséget tett: voltak, akik ellen küzdött, de becsülte őket. Voltak azonban olyanok is, akiket — azt hiszem, nincs túlzás benne, ha azt mondjuk, hogy szíve mélyéből utált. A sors szomorú elégtétele, hogy az utóbbiak valamennyien a magyarság árulóinak bizonyultak. Sajátságos érzék élt benne, amely tévedés nélkül éreztette meg vele azt, hogy kik az ország legveszedelmesebb belső ellenségei.

Minthogy Tisza nem volt a választójog széleskörű kiterjesztésének a híve, amiről a darabont-kormánnyal kapcsolatban még szólni fogunk, könnyen felmerülhet ellene az a vád, hogy a szegényebb néprétegek szenvedéseivel és kívánságaival szemben nem viseltetett elég megértéssel.

Ez azonban két egészen különböző dolog. Tiszát a szociális problémák erősen foglalkoztatták, ha nem is hitte, hogy ezeket bármiféle választójjal egy csapással meg lehet oldani. Saját elbeszélése szerint fiatalabb korában Budapesten a munkásság lakásviszonyait tanulmányozta. A legnagyobb zsúfoltságot egy jó hírnevű cukrászcég szűk hálólhelyiségeiben találta. A munkásjóléti intézmények szervezése terén a szolidabb német berendezkedések híve volt, amelyek tényleg komolyan szolgálják a munkásság javát, míg nálunk ezek többnyire csak titkos erőforrások voltak olyan törekvések számára, amelyek az egész társadalomnak s így közvetve a munkáságnak is ártalmára váltak.

Tisza politikai beszédeiben gyakran találkozunk a *munka védelmének* gondolatával és tervével. Ezzel azt célozta, hogy a dolgozni akaró munkásokat megoltalmazza egyes csoportok terrorjával szemben.

Hogy ez nem irányult a munkásság jogos érdekei ellen, azt az is bizonyítja, hogy a munkásosztálynak azon jogát, hogy érdekeit megvédje, nemcsak hogy nem vitatta, hanem törvényesen rendezni akarta, aminthogy minden humánus ember bármely honfitársának a kulturális élet elemi feltételeinek megteremtésére irányuló törekvéseit csak természeteseknek és

előmozdítandóknak fogja találni. Sajnálatos csak az, ha antikulturális célok megvalósítása lebeg egyes csoportok előtt, vagy ha egy-egy kalandor azért foglalkozik avval a könnyű feladattal, hogy a nehéz sorsban élőket szüntelenül izgatja, mert ez neki anyagi előnyöket vagy megélhetési lehetőséget biztosít.

Az ilyenek ellen harcolt Tisza teljes energiájával. Korrekt egyéniségét a szegénység ilyen parazitái undorral töltötték el. Jól ismerték ezek Tisza megalkuvást nem ismerő ellenszenvének erejét és ösztönszerű gyűlölettel fordultak azon férfi ellen, akitől joggal kellett leginkább félniök.

XIII.

Az újabb magyar történelem egyik mélyreható fontosságú jelensége a zsidóság rohamos térfoglalása. Mi volt Tiszának erre vonatkozó véleménye? És sejtette-e e jelenség esetleges következményeit?

Hiba volna, a nagy államférfiú emlékét napjaink politikai küzdelmeibe belevonni. Ép azért itt is, minden tendenciától teljesen távol, a legszigorúbb objektivitással szabad csak e nehéz problémára vonatkozó felfogását ismeretnünk.

Tisza ifjúsága a liberális politikai éra fénykorára esik. A liberalizmus szellemi áramlatát az összes nyugati műveltségű népek között elterjesztették és diadalra juttatták magas ideáloktól hevített keresztények és bölcselő zsidók egyaránt. Alapjai mély fundamentumokon nyugodtak: lerakták ezeket már a XVIII. században, a felvilágosodás filozófusai, költői, fejedelmei, de mélyen nehezednek ezek bele minden, a keresztény humanizmus emlőin táplált lélekbe, amely különbséget nem tevő szeretetre neveltetett.

A magyar nép természetének különösen megfelelték a liberális gondolkozás tanai. Harmónikusan hozzáillettek az egykönnyen nem izguló, minden idegességtől távol álló nyugodt lassúsághoz, amely többnyire csak elkésve kap észbe. A zsidó nép kétségtelen erényei, vállalkozó készsége, leleményessége, szívós kitartása a magyar nép megfelelő tulajdonságainak hiányát szerencsésen pótolni látszottak. A magyart már nyelve is izolálja; nem értik őt meg sehol. A zsidó különösen ügyes nemzetközi kapcsolatok megteremtésében, mert mindenütt van rokona, ismerőse, vagy legalább is hit-sorsosa. A magyarság, — talán történelmének sok küzdelmes időszaka miatt is, ezeréves művelődése ellenére, még mindig sokat őrzött meg az ősnépek azon sajátságából, hogy a harcban vitéz és vakmerően ontja véré, de utána a békés munkát másfajta népségre bízta.

De mindezen szempontokon túl Tisza Kálmán környezetének felfogása szerint különösen megszívlelendő volt az, hogy a kiegyezés utáni időkben a magyarság nem volt abszolút fölényben a másajkúak felett. A statisztika minduntalan a nemzetiségek magas arányszámára hívta fel a figyelmet. Természetes következménye volt ennek, hogy a legnemesebb hazafias érzésből

fakadó lázas igyekezettel törekedett mindenki a másajkúakat megmagyarosítani s ezzel a magyarság erejét fokozni. A tömegesen bevándorló zsidók hamarosan megtanultak magyarul s a magyar anyanyelvűek arányszámát megjavították. Majd sajtóban és irodalomban a tüzes, sőt türelmetlen sovinizmus hirdetői lettek s csakhamar épenséggel nélkülözhetlenné tették magukat azzal, hogy a központban és végeken egyaránt kitűnő szolgálatokkal járultak hozzá a sokszor csak csekély többséggel rendelkező kormánypart megerősítéséhez.

Közgazdasági tevékenységük viruló jólétet biztosított nekik. Őket kell-e gáncsolni azért, hogy megbízást kértek és nyertek fontos kulturális feladatok elvégzésére is? Mert ők szerkesztették meg a magyar büntetőtörvénykönyvet, ők szabták meg az elemi és középiskolai oktatás irányát és menetét, tanították az egyetemen a történelmet, sőt még a magyar nyelvtudományt is. Ők állapították meg, hogyan kell magyarul helyesen írni és ők tanították az alföldi fiúkat helyes magyarságra.

A jóindulatú zsidó apák fiai azonban csakhamar különös fogékonyságot tanúsítottak a nemzetközi ideológia iránt s a zsidóság egy, arányszámánál fogva feltűnő része, kritikus időben a liberáliszmus nemes eszményeihez

méltónak nem bizonyult, meghazudtolván úgy a saját soraiból kikerült gondolkozókat, mint a keresztény filozófusok optimizmusát.

Tisza a régi liberális politika hagyományait tisztelte, noha érezte a probléma súlyos voltát. A heveskedőket türelemre intette, idézve az ismert meghalározást, melyet egyesek atyjának, mások Mikszáthnak tulajdonítanak, hogy: antiszemita az, aki a zsidót kelleténél jobban utálja. Máskor ismét, szóba kerülván a kérdés, azt mondotta, hogy „kétségkívül szép álom volna, ha egy napon nem volna több zsidó az országban”. Szép álomnak nyilvánvalóan olyasmit tartunk, aminek megvalósulása felől reményt nem táplálunk. A zsidók vállalkozói készségét, közgazdasági sokoldalúságát az országra nézve nélkülözhetetlennek tartotta. Ismételten foglalkozott azonban a galíciai zsidó áramlat más irányba való térítésének kérdésével, de ezt csak a jómódú és hazafias zsidóság segítségével és közreműködésével vélte megoldhatónak. A belső politikai zavarok azonban elterelték figyelmét a feladattól. Nem harcolt a zsidóság, mint faj ellen s a hazafiasan gondolkozó zsidósággal való együttműködés szükségességétől volt áthatva, erélyes és heves szavakkal kelt ki azonban azon zsidók ellen, akik mint népvezérek a tömegek izgatásával igyekeztek olcsó babérokat

szerezni, vagy akik léha életfelfogást vagy léha irodalmi ízlést terjesztettek.

A szabadkőművesekkel csak lassanként jött tisztába. Ezek miniszterelnök korában egy magasabb állásért erős ostromot intéztek, úgy hogy Tisza ezzel kapcsolatban így szólt: „én mindig azt hittem, hogy a szabadkőművesség felnőtteknek ártatlan játéka; csak most látom, hogy ez egy hatalmas érdekszövetkezet“.

XIV.

Sokszor lehet látni, hogy egy minisztert a folyó ügyek intézése, a reggeltől estig tartó tárgyalások, az ügyes-bajos emberek panaszainak meghallgatása annyira kifáraszt, hogy nem marad ereje és ideje komoly kezdeményezésekre, vagy elvi jelentőségű kérdések nyugodt megfontolására. Ép azért az ilyenek alatt minden pusztul, vagy legalább is stagnál, mert a gondozásukra bízott intézményekbe életet és haladást belevinni nem tudnak.

Tisza Széchenyi szellemében foglalkozott a közügyekkel: az érdekelte őt mindenkifelett, ha arról volt szó, hogy alkotni, építeni, szervezni kell valamit az ország kulturája érdekében. Munkatársai a részleteket jobban ismerhetik, mint én, de nem kételkedem benne, hogy igazolni fogják szavaimat. Én csak néhány esetre akarok emlékeztetni.

Már fiatalabb korában nagy figyelemmel kísérte a parlament építkezését, amelyet nagybátyja, Tisza Lajos gróf vezetett. A kritikusokkal szemben erőteljesen vette védelmébe a nagyszabású épületet s hévvel bizonyította, hogy a

kivitelre került terv valamennyi között a legkülönb volt.

Belügyminisztersége idejében gyakran esett szó középületek, főkép kórházak emeléséről. Ezek terveit a legrészletesebben tanulmányozta s mindenre kiterjedő figyelemmel igyekezett a feleslegeset, mint pl. nagyobb igazgatósági épületeket, felvételi pavillonokat stb. törölte s az egészet célszerűvé és praktikussá tételni. Éveken át foglalkozott az országos levéltár építkezésének előkészítésével. Amin talán legtöbbet törte a fejét, azt azonban nem tudta dűlőre vinni s ez az Erzsébet-szoborpályázat ügye volt. Az Erzsébet-szoborra ugyanis annyi pénz gyűlt össze, hogy annak felhasználására nézve a legellentétebb és legfantaszlikusabb tervek merültek fel, amelyek közül végül is egyik sem került kivitelre.

Különösen érdekelték a közegészségügyi intézmények, ezek közül is leginkább azok, amelyek hivatva voltak a szegényebb néposztályok egészségügyi viszonyainak megjavítására. Ezért kezdeményezte azt, hogy a bábaképzés a közoktatásügyminisztérium hatásköréből a belügyminisztériuméba vétessék át. Nem szívesen foglalkozott viszont a színházakkal, amelyeknek sokszor kicsinyes perpatvaraitól szabadulni akart.

Evvel kapcsolatban elmondta, hogy ő a ki-mért és komoly Berzeviczyt, aki akkor kultusz-

miniszter volt, hogyan tréfálta meg. Azt mondta ugyanis neki: „Kedves barátom, én egy igen előnyös cserét ajánlánék neked, és pedig azt, hogy én neked adom a színésznőket, — te meg add nekem a bábákat.” Nagyon élvezte, hogy Berzeviczy a színésznők hallatára egy pillanatra hogyan hökkent meg, amíg a mondat befejezésével észre nem vette, hogy miről van szó.

Kulturális intézmények létesítése körül szüntelenül tevékenykedett, az óvodáktól az egyetemekig. Geszt községének 1901-ben saját költségén megvette a falu legszebb házát, azt átalakíttatta óvodának és gondoskodott az óvónő megélhetéséről.

A külföldön élő magyarság iskolaügyét mindenképen hathatósan előmozdította s e célból megalakította a Juliánegyesületet, amiben nagy segítségét vette Klebelsberg, akkor miniszterelnökségi titkárnak, kinek szervező talentumát különösen elismerte.

A sok intézmény közül, amelynek megteremtése nem csekély részben az ő érdemei közé tartozik, egyet emelek ki, minthogy erről a közvélemény talán legkevésbé van tájékozva s ez a debreceni egyetem.

A debreceni kollégiumhoz régi szálak fűzték. Láttuk, hogy ő maga is tanítványa volt, fiát is odaküldte, megjelent ott fia minden vizsgáján

s mindenképen szeretettel ragaszkodott az ősi iskolához.

A közvélemény, a magasabb művelődés utáni vágytól ösztönözve, régóta sürgette egy új egyetem felállítását. Debrecen, mint az északeleti részek kulturális központja, az egyetem elnyerése érdekében erős küzdelmet vívott. Az egyházkerületi elnökség végül is úgy igyekezett döntésre vinni a dolgot, hogy a főiskola theologiai és jogi fakultása mellett kezdte megszervezni a bölcsészeti kart is és egymásután töltötte be a tanszékeket. 1909 őszén, mint a budapesti egyetem kezdő magántanára, én is beadtam pályázati kérvényemet. Félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy ezt Tisza tudta nélkül tettem. Ő csak az egyházkerületi közgyűlésen értesült első helyen történt jelöltetésemről s később szemrehányást is tett nekem, hogy őt nem tájékoztattam. Ő szerette tudni, hogy min törik a fejüket azok, akikhez valami köze van.

Megválasztatván, némi bepillantást nyertem abba a sok nehézségbe, amelyet az egyetem felállítása előtt le kellett küzdeni. Sok kényes kérdést kellett megoldani és sok aggályt eloszlatni. Arról szó sem lehetett, hogy az egyházkerület maga létesítsen teljes egyetemet, az orvosi és természettudományi intézetek horribi-

lis költségei miatt. Tudományos szempontból sem volt kívánatos, hogy a tanárok kiválasztásánál felekezeti szempontok érvényesüljenek, mert akkor sok esetben az épen legkiválóbbnak sajnálatos mellőzésével egy arra nem való embert kellett volna odahozni.

E szempontok mellett szóltak, hogy okvetlenül állami egyetemet állítsanak fel.

Ezzel szemben azonban a református körökre nézve rendkívül fájdalmas érzés volt, hogy féltett ősi főiskolájukról, amelyért elődeik évszázadok óta annyi áldozatot hoztak, lemondjanak s épen ők legyenek azok, akik a református főiskola megszűnését formálisan kimondják. Sokan azt gondolták, hogy ez öngyilkossággal esetleg hozzájárulnak egy, a protestantizmus legszentebb érzelmeit lábbal taposó intézmény megteremtéséhez. A véleményeltérések e tekintetben igen nagyok voltak s végképen talán most sem múltak el.

Tisza fáradhatatlanul működött közre úgy abban, hogy a reformátusok közt e kérdésben egyetértést teremtsen, mint abban, hogy a kormányköröket rávegye arra, hogy az egyházkerület vezetőségének aggályait honorálják és óhajait figyelembe vegyék.

Mikor ez 1911 elején hosszas tárgyalások után sikerült s az egyetem felállítása biztosítottnak

volt tekinthető, boldog örömmel tekintett vissza az addig elért eredményre s reménnyel nézett a szeretettel ápoltt terv megvalósítása elé, minden alkalommal szerényen minden érdemet az egyházkerületi elnökségnek tulajdonítva.

Mindazonáltal még évek teltek el, míg a sok ellentétes érdek és kívánság küzdelme úgy dönt el, hogy nem egy, hanem két egyetemet állítanak fel és pedig, Szeged elejtésével, egyet Debrecenben, egyet meg Pozsonyban. Tisza második miniszterelnöksége alatt végre dűlőre juttatta az ügyet, s dacára annak, hogy közbejött a háború a maga súlyos megpróbáltatásaival, a tétovázók ijedelmét ellensúlyozva nem engedte, hogy a kész terv elejtessék, hanem az egyetemeknek minden körülmények között való felállítása mellett döntött.

Hogy hogyan képzelte el Tisza a debreceni egyetemet — kétségtelenül fontosabb forráson kívül —, arra világot vethetnek következő sorai is, melyek egy 1911 február 23-án hozzámm intézett levelében, többi között foglaltatnak: „17-én kelt sorai kapsán örömmel tudatom, hogy a debreceni egyetem dolgában megtartott értekezlet teljesen kielégítő eredménnyel végződött. Egyházkerületi elnökségünk megállapodott a kultuszminiszterrel az egész vonalon és benső nagy örömmel fejezhetem ki azt a

biztos reménységet, hogy a debreceni egyetem mint teljesen elsőrangú állami intézmény fog megszületni anélkül, hogy református jellegét s a kollégiumhoz fűződő történelmi tradíciókat elvesztené.

E néhány rövid sort talán nem annyira a magánembernek szóló felvilágosításként, mint inkább egyik — nem fontos hogy melyik —, tanára révén a főiskolának küldött biztató üzenetként foghatjuk fel. Így értelmezve őket, a bennük megnyilvánuló gondolatokat a debreceni egyetemre nézve azért tekinthetjük értékeseknek, mert félreértést kizáró világossággal fejezik ki egyrészt a vezető református köröknek azt a hő óhajtását, hogy az egyetem híven őrizze meg a kollégium régi kulturális hagyományait, másrészt azonban a nemzeti kultúra fejlesztését rajongással szíven viselő államférfiúnak azt a követelését is, hogy a felekezeti intézmény elégtelen segélyforrásai helyett az állam teljes ereje fejlessze versenyképessé az átvett ősi főiskolát.

Mikor az egyetem nehéz időkben Tisza István nevét vette fel, nyilvánvalóan az lebegett vezető köreinek szeme előtt, hogy rombadőlt országunkat újra felépíteni csak úgy lehet, ha az ő férfias erényei, kemény akaratereje és megfeszített, szívós munkaszeretete tündöklő és

híven követett példaként áll népünk minden rétege előtt.

A debreceni egyetem minden tagja azonban bizonyossággal táplálhatja azt a tudatot is, hogy az a férfiú, akinek nevét az egyetem viseli, fáradhatatlanul munkálkodott közre az egyetem alapításában is s mint maga mondotta, „benső nagy örömmel” zárta szívébe megvalósulásának biztató reményét.

XV.

Azonban nemcsak művelődésünket igyekezett intézmények tervszerű létesítésével és kiépítésével emelni, hanem fáradhatatlan éberséggel, küzdelmektől vissza nem riadó energiával s ha kellett, gyors rácsapással törekedett arra is, hogy állami életünk függetlenségét fokozatosan kifejlessze és a belső fejlődés mellett a külső biztonságról is gondoskodjék.

E törekvéseinek egy része a nyilvánosság előtt is ismeretes, más része azonban csak az újabb publicisztikai irodalom alapján kezd világossá lenni közönségünk előtt, mert titkos akták zárták el szeme elől.

Az erre vonatkozó anyag összegyűjtése és tárgyalása legújabb történelmünk fontos fejezetét fogja képezni. Művecském céljához képest erre nem térek ki, a közvetlen aktákat, sőt Tisza terveinek és céljainak nagy részét nem is ismerhetem, mindazonáltal egyik-másik dologra talán szabad a figyelmet felhívnom.

Sokan fognak emlékezni arra, hogy mikor a közvélemény előtt politikai okok az ujoncok megtagadásának álláspontját tették népszerűvé,

Tisza a hadsereg harcképességének fokozását sürgette. Nem azért, mintha háborúra törekedett volna, hanem azért, hogy meglepetések túlságosan készületlenül ne találjanak bennünket.

Magyarország legsebezhetőbb pontja a nemzetiségi kérdés volt. A nemzetiségekkel szemben gondolkozásmódjuknak hazafias irányba való terelését tartotta a helyes eljárásnak, aminek épen ellenkezőjét látta egyes miniszterek azon ténykedéseiben, hogy értéktelen külsőségek forszírozásával ok nélkül ingerelték őket. Az ilyen eljárást a tyúkszemrehágás politikájának nevezte, az ezt űző politikusokat pedig afrikai négererekhez hasonlította, akiket értéktelen üveggyöngyökkel lehet boldogítani.

Ő a nemzetiségek mérsékelt gondolkozású vezetőinek meghallgatását tartotta szükségesnek s felvetette az oláhokkal való megegyezés kérdését akkor, mikor mindenki azt hitte, hogy onnan semmiféle veszedelem nem fenyeget.

A hazafias nemzeti kisebbségekkel szemben belátást tanusított, így pl. a jámbor bánáti németek panaszairól szólva azt mondotta: „nem tudom megérteni, hogy miért ne lehetne nekik megengedni, hogy anyanyelvükre is taníttathassák gyermekeiket“.

Az államháztartás körül a takarékosagra intett s mikor a koalíció egyes vezetői avval

dicsekedtek, hogy ők a kultuszminisztérium költségvetését a négyszeresére emelték fel, azzal felelt, hogy nem abban kell keresni az érdeket, hogy valaki minél több pénzt tud elkölteni, hanem inkább abban, hogy ugyanazon anyagi eszközökkel minél nagyobb eredményt tud elérni.

A Tharaud-testvérek a *Revue des Deux Mondes*-ban érdekes cikket írtak „Tisza István titka”⁶ címmel, amely arról szól, hogy Tisza soha egy szóval sem árulta el, hogy ő a háborút ellenezte. Azonban nem ez volt Tisza egyetlen titka. A nyilvánosság előtt mindig lovagiasan vállalta a felelősséget és tűrte az ódiumot azért, hogy az ellenzék politikai kívánságai, egyebek között a magyar hadsereg felállítása, nem teljesedtek. Hogy azonban a valóságban állandóan küzdött Bécsben nemzeti szempontból fontos engedményekért, arra előttem villámszerű fénnel világított rá egy haragos szava.

Első miniszterelnöksége után ugyanis nagyon soká tartott a huzavona s nem lehetett oly alapot találni, amelyen az új többség átvethette volna a kormányzást. Tisza, akinek nagyon terhére volt, hogy kisebbségben maradva vezesse tovább az ügyeket, egyszer elkeseredve jött vissza Bécsből s szűk körben így fakadt ki a király ellen: „azt mondtam neki, hogy én csak azt mondhatom, hogy további bonyodal-

mak elkerülése végett aztán most már adjon engedményeket, még pedig minél előbb”.

A honvédségnek továbbfejlesztését és tüzer-séggel való ellátását azonban mégis jórészt ő vívta ki.

Az a kegyeletes terv is, hogy Rákóczi, Thököly és bújdosó társaik hamvai Törökországból hazahozassanak, csak a bécsi körökkel vívott küzdelem után volt megvalósítható. Egyszer kora reggel bejött fia hálósobájába, aki ép hogy ébredezett. Meghatottan mutatta a király kéziratát, amely nagy nemzeti hőseink hazaszállítását elrendeli. Tisza ugyanis kora hajnalban nézte át a postát s azt akarta, hogy fia legyen az első, akivel a hírt közli s akinek a kéziratot megmutatja. Oly nagy jelentőséget tulajdonított az eseménynek, hogy a pillanatot történelmi fontosságúnak érezte. Megilletődve láttam, hogy mily rendkívül mély kegyelettel és ájtatos tisztelettel viseltetett nemzeti történelmünk küzdelmes korszakai s azon hős fiai iránt, kik népükért egy egész élet szenvedéseit vették magukra.

XVI.

Tisza politikai pályájának legélesebb fordulata, az ellenzéknek győzelme az 1905. évi januári választásokon.

Ismét a tudósokra bízom, hogy ők ez események előzményeit, lefolyását és következményeit megvizsgálják és ismertessék. Én csak megkönnyíteni óhajtom munkájukat néhány ténybeli és pszichológiai megfigyeléssel.

Miután Tisza 1905-ben hivatalát átadta és Gesztre visszavonult, ott egyszer, mire sem gondolva, ebédnél elmesélte, hogy mikor pesti egyetemi hallgató volt, furcsa dolog történt vele. Egy öreg tanárt hallgatott, akinek előadását azonban a jogászok folytonos lármával, közbeszólással, viccelődéssel és tüntetéssel annyira megzavarták, hogy a tanár sokszor alig tudott szóhoz jutni. Ezt annál inkább sajnálta, mert az előadás egyébként nagyon tanulságos lett volna. Néhány barátjával az első padban ült s ezekkel abban állapodtak meg, hogyha a láрма megint tűrhetetlen méreteket fog ölteni s az öreg tanár nem tud magán segíteni, ők fogják az ifjúságot csendre inteni.

A következő órán csakhamar elkezdődött megint a lárma és tüntetés. Erre ők felálltak és az ifjúságot a tanár iránti illő viselkedésre és az előadás nyugodt meghallgatására hívták fel, az ellenkezőket erélyesen rendreutasítva.

Most történt azonban, amire legkevésbé voltak elkészülve, t. i. beleavatkozott a dologba a tanár is és a rendetlenkedőket vette védelmébe, azt mondván, hogy a hallgatók őt mindig nagyon szerették, hagyjanak nekik békét, azok csak az ő iránta érzett ragaszkodásuknak adnak kifejezést. A lárma azután annál vígabban tartott tovább.

Tisza Istvánné erre azt jegyezte meg, hogy ez tulajdonképen kicsiben ugyanaz, ami most történt, mikor a képviselőházi anarchiát akarta megszüntetni, az ország pedig az obstruálóknak és rendetlenkedőknek adott igazat.

Tisza elgondolkozott és elismerte, hogy a dologban van valami.

Nekem azonban, ki mint csendes hallgató ültem ott, eszembe jutott, amit Tisza néhány évvel régebben mondott el egyszer arról, hogy hogyan járta meg debreceni huszárönkéntes korában.

Az ezrednek volt ugyanis egy lova, amely valahogy úgy elvadult, hogy senki sem bírt vele. Agaskodott, rúgott és mindenkit levetett

magáról. Ő a saját szakállára vállalkozott rá, hogy a lovat megfékezi. Véleménye szerint ez sikerült volna is neki, noha a ló, mikor kötélre fogta, felágaskodva úgy hátradobta magát, hogy a hátára esett, ami a legnagyobb ritkaság. Feljebbvalója azonban értésére adta, hogy hagyja abba ezt az állatszelidítő tevékenységét, mert attól félt, hogy a lónak valami baja történik.

Ezekből a látszólag annyira eltérő esetekből is, melyeknek alapmotivuma azonban ugyanaz, világossá lehet előttünk, — ha egyébként nem volnánk vele tisztában —, jellemének az a sajátsága, mely öszlonszerűleg arra készítette, hogy a rendetlenkedést, fegyelmetlenséget megfékezze, az anarchiát ne tűrje, hanem az avval járó veszedelmekre való tekintet nélkül oly rendet igyekezzék teremteni, amely minden hasznos munkának előfeltétele. Semmiféle rossz tapasztalat nem tudta ez önkéntelen igyekeztétől eltéríteni és hasonló helyzetben mindig hasonló cselekvésre határozta el magát.

A kaoszba rendet hozni, az emberi és természeti erők felett erős akarattal úgy uralkodni, hogy azok ne veszedelmére, hanem előnyére legyenek a közösségnek, ez nyilvánvalóan a legmagasztosabb törekvés, amelynek annál inkább ki kell fejlődve lennie egy férfiúban, menél inkább van ő hivatva kortársai vezetésére.

Képzeljünk el most egy ilyen módon beideg-zett, a szenvedélyességig energikus embert abban a helyzetben, hogy a nagyon is kisebbségben lévő ellenzék nem is ésszel, tudással és argumentumokkal, hanem a technikai obstrukció lélekölően unalmas és együgyű fegyvereivel harcol heteken, hónapokon, sőt éveken át, megakadályozva a legsürgősebb ügyekben is a határozathozatalt: akkor meg fogjuk érteni, hogy okvetlenül neki kell gyürkőznie, hogy rendet teremtsen.

Manapság mindazonáltal, — hacsak nem kritika nélküli apologéta valaki —, már világos mindenki előtt, hogy Tisza a parlamenti rend védelme terén nem túlságos erélyességével, hanem pillanatnyi engedékenységevel követte el a hibát.

Hogyha 1904 márciusában, mikor az obstrukció céltalan időpocsékolása miatt mindenki el volt keseredve az országban, nem engedte volna magát Thaly békére hívó szózata által befolyásoltatni, hanem akkor vitte volna kenyértörésre a dolgot, a parlamenti anarchiát megszüntető házszabályokat a közvélemény helyeslése mellett lehetett volna megvalósítani. Így azonban az ellenzék nagy dolgot csinált szerencsés megmeneküléséből. Thalyt glóriával vette körül, mindenképen ünnepelte őt, plakettet készíttetett

róla, e kőirattal: harcok írójának, béke szerzőjének. A szeretetreméltó tudós, kinek irodalmi érdemei nemzeti szempontból megbecsülhetetlenek, bár a kritika egyes adatai ellen erős kételyeket támaszt, népszerűsége tetőpontjára emelkedett s az öreg kuruc méltósággal viselte a gyűlölt Bécestől elfogadott v. b. tilkos tanácsosi címet.

Ily hangulat közepelte, mint a villámcsapás tiszta égből, úgy hatott az ugrai levél, amelyet olvasva önkéntelenül az volt az ember érzése, hogy itt valami nincsen egészen rendben. Az ellenzék a tanácskozás terrorisztikus megakadályozására momentán nem gondolt, a legszélsőségesebb kormánypártiakban is élt egy kissé a gyanu Béccsel szemben, hogy jöhetnek még olyan idők, amikor a parlamenti kisebbség végső ellenállására szükség lehet, békés megegyezés, némelyek szerint paktum jött létre: és most mégis bejelentik az ellenzék megfélekezését célzó házszabályt. E következetlenség nagy felháborodást okozott, az ellenzék végelgyengüléséből magához tért, nekibátorodott s új erkölcsi erőre tett szert. Parlamenti védekezése mind merészebb formákat öltött, a kormány és pártja mind ingerültebb lett, érvek és argumentumok itt már régen nem hatottak egyik félre sem, minden békés megoldás lehetetlenné vált.

Azon a híres november 18-án én is ott voltam a miniszterelnök családjával a parlamentben. Tisza estefelé elfáradt és egyet szundikált miniszterelnöki szobájában. Aztán megint bebenézett az ülésterembe. Én a dolgot már meguntam és úgy este kilenc óra felé tisztelettel kijelentettem, hogy én most elmegyek haza. De Tisza azt mondta, hogy csak maradjak még egy kicsit.

Visszamentem a karzatra, még egy ideig néztem a zűrzavart. Aztán egyszerre látom, hogy a jobboldalon sokan felkelnek. A kormánypárt sorai tömve vannak, de egy részük nem tudja, hogy miről van szó és ülve marad. Az elnök szája mozog, de hogy mit mond, azt nem lehet hallani, akkora a lárma és ordítózás. Az emberek észbekapnak: ez szavazás volt. Az ellenzék dühe őrjöngésbe megy át. Sokan az előadói emelvényre akarnak felkapaszkodni, hogy onnan támadják meg az elnököt, aki már az elnapoló királyi üzenetet olvastatja fel, de két jól megtermett ember jobbról-balról elállja a lépcsőt, mindkét karjával belekapaszkodik a karfákba s nekifeszíti hátát a dulakodóknak. A látvány kevéssé illik a szép palotához.

Az elnök kimegy. A miniszterek követik. A kormánypárt is kivonul. Az ellenzék konsternálva van, össze-vissza beszélnek. Az újság-

írói karzaton ember ember hátán, mindnyájan felállnak és hadonáznak. Messziről úgy tűnnek fel, mint mikor a macska hátán a szőr felborzolódik és égnek áll. Ebből baj lehet, mert az újságírók is képviselők: ők a közvelemény képviselői. Egy kövér ellenzéki képviselő feláll a padra, néhányan hallgatják, erősen gesztikulál, de nagy hevében elcsúszik és a padok közé esik. Senki sem törődik vele többet, hallgatói odaszaladnak egy másik csoporthoz. Most nem érnek rá, hogy vele vesződjenek. Lassanként annyira lecsillapodnak az emberek, hogy mégis tanácskozni tudnak. De tovább már nem hallgatom, csak másnap olvasom az újságban, hogy mit határoztak.

Tisza nem titkolta, hogy a szavazás szabálytalan volt. Perczel teljesen egyetértett vele, hogy a vitanak véget kell vetni. Tisza feladata az volt, hogy a képviselőket együtt tartsa. A kormánypártnak csak egy kis része tudta, hogy hogyan és mikor akarják a szavazást megejteni. Vigyázni kellett, nehogy az ellenzék megtudja az időpontot és előre nem látott eszközökkel akadályozza meg az egészet. Hogy valami készül, azt az ellenzék jól sejtette.

Úgy volt megbeszélve, hogy Tisza adja a jelt arra, hogy mindnyájan együtt vannak s a szavazás megejthető és pedig úgy, hogy jobb

kezével bal zsebéhez nyúl és kiveszi zsebkendőjét. Zsebkendőlobogtatásról szó sem volt, ezt utólag találták ki az ellenzékiek. De ez nem is fontos. A lényeges az, hogy házszabálysértés történt. A kormánynak nagy többsége volt ugyan, de a *formákat megsértette. A formák pedig sokszor ép olyan fontosak, mint a lényeg.

Ami azután következett, az még élénken él mindnyájunk emlékezetében. Mikor a képviselőházat újból megnyitották, teremőrök álltak az elnöki emelvény lépcsőin. Valamennyi a hadsereg és csendőrség válogatott altisztje, új teremőri ruhában. A hirlapi campagne-től megfélemlített kormánypárt korifeusai úgy határoztak, hogy a teremőröknek senkihez sem szabad hozzányúlniok. Fehér keztyűvel a kezükön, mint a szobrok álltak ott. A képviselőház alelnöke, Jakabffy felült az elnöki emelvényre és vigyázott arra, hogy a kiadott parancsot meg ne szegjék. Az ellenzék kikezdte az ártatlan embereket. Látva, hogy nem védekeznek, inzultálta, megverte, kidobta őket, ruhájukat letépte, némelyiknek a cipőjét is lehúzta. Az egyik szegényében öngyilkos lett. A többi azt mondta, hogy csak engedték volna, hogy magukat védjék, megmutatták volna, hogy senki sem merte volna őket bántani.

Tisza nem helyeselte az elnökség félszeg intézkedéseit, de nem akart beleavatkozni a dologba. Ez volt a második nagy hiba, amit elkövettek.

A kormánypártnak derogált, hogy verekedésben részt vegyen. Az ellenzék összetörte a padokat és asztalokat s a romokra ülve diadalittasan tekintett szét. A közönség ebből azt következtette, hogy az erkölcsi igazság az ellenzék mellett van. A képviselőházat feloszlatták. A szabadelvűpárt a választásokon kisebbségben maradt.

A választás napján estefelé egyre-másra jöttek a sürgönyök, hogy itt is, ott is győzött az ellenzék. Feljött a miniszterelnökségre Vojnits István báró is; ahányszor el akart menni, hoztak egy szomorú sürgönyt, úgy hogy reggelig ott virrasztott Tiszával. Reggelre a vezér és vezérkari főnöke elvesztették a csatát.

Tisza a leglovagiasabban vonta le a konzekvenciákat és a parlamentarizmus elveinek megfelelőleg készséggel átadta volna a hatalmat Kossuth Ferencnek és boldog társainak. De a bécsi udvar hosszas tanácskozásokat kezdett, először Bécsben, aztán Budapesten. Élénk lett a vár élete. A király fényes kíséretének kocsijai robognak ide-oda. Az inasok leadják híresnevű gazdáik névjegyeit a magyar minisztereknél és

főuraknál.⁷ A miniszterelnökség intim termeiben ritka vendégek gyűlnek: Ferenc József régi benső emberei, a hatalmas megjelenésű Lichtenstein herceg, Paar gróf, az apró termetű, nagyműveltségű, rendkívül finomlelkű Bolfras, a jóságos König báró, a kabinetiroda főnöke és az a magyar katona, akiben úgy látszik, egyedül bíznak meg igazán összes honfitársai közül: a jovialis Fehérváry Géza báró gárda-kapitány.

Óriási ellentét Tisza két otthona, a vár és Geszt között. A király környezetéhez tartozó urak oly csendesen járnak, oly halkán beszélnek, hogy nem tudom, mit csinál az, aki nagyot hall, mert az nyilván semmit sem ért a beszédjükből. Még ha belemelegszenek is és tréfálkoznak, akkor is inkább csak mosolyognak vagy legfeljebb halkán nevetgélnek. Tréfájuk sokszor visszatér egy és ugyanazon tárgyra s ez Fehérváry, aki hiába védekezik. Nemcsak a harc téren, hanem idehaza is szereti a kalandokat, mondja az egyik. Igen, mert nem tud élni anélkül, hogy veszélyben ne forogjon, válaszol a másik. „Er bleibt halt der Kadett“ foglalja össze a véleményeket Paar gróf.

Amott Geszten, mikor téli vadászat látja vendégül a híres bihari gárdát, ugyancsak hangosabban folyik a szó. Ha Miskolczy Barna

nagyvárad közjegyző kissé rekedt hangján jóízű tréfát mond, viszhangoznak a falak a kacagástól. Ha az okos Beöthy László valamit elmond, oly gyorsan forog a nyelve, hogy senki megérteni nem tudja, hogyan lehetséges, hogy nyelv, fogsor, ajkak össze-vissza nem gabalyodnak. És ha egy ujonc csodálkozik azon, hogy hogyan lehet ilyen gyorsan beszélni, Tisza mosolyogva jelenti ki, hogy ez mind semmi, mert Beöthy László boldogult édesatyja legalább is kétszer olyan gyorsan beszélt, mint a fia.

Azonban hiába gondolná Tisza ott Pesten magában, hogy jobb otthon, még hónapokon át kell tétlenül ülnie és várnia, hogy ki lesz az utóda.

A politika vezéreit végtelen audienciákon hallgatják meg, sőt az egész negyvennyolcas többséget turnusokban udvari ebédeken teszik egy kicsit kezesebbé és aulikusabbá. A választásokon könnyű volt győzni: csak ellenzékinek kellett lenni. Tiszteletreméltó uriemberek között egy-egy lehetetlen alak, akiről sohase hitte volna senki, hogy valaha a király termeibe tegye be a lábát. „Wir müssen uns noch geehrt fühlen, wenn er erscheint“ mondja csendesén Bolfras. Egyik-másik ugyanis visszautasította a meghívást.

Tisza minden korrekt és önzetlen igyekezete ellenére sem sikerült a kormányt a független-

ségek kezébe átadni. Én azt hiszem, hogy nem tévedünk, ha Tisza gondolkozását abban foglalkoztatjuk össze, hogy ő eleget küzdött Béccsel katonai engedményekért, eleget próbálkozott, most mutassa meg a volt ádáz ellenzék, hogy mit tud elérni, midőn többségre jutott.

Helyzete, — mint már fentebb említettem — mind tűrhetetlenebb lett, minthogy azt törvénytelennek érezte. De kénytelen kitartani. „Nem szökhetem meg, mint egy rossz cseléd.“ Az udvar a kibontakozási terveket nem fogadja el, az új többség meg akarja mutatni hatalmát és tőle telhetőleg kellemetlenkedik.

Néhányan kieszelik, hogy a képviselőházban rosszalási indítványt fognak beadni, amelyben Tisza cselekedeteit elítélik és őt megbélyegzik. A leláncolt Prometheus azt üzeni nekik, hogy nagyon szép, neki csak az a kérése, hogy azt a szigorú ítéletet ne írják nagyon kemény papirosra. A rosszalási indítvány, ha nem tévedek, határozattá nem emeltetett.

A király végül is kinevezi miniszterelnökké Fehérváry Géza bárót, aki Kristóffy-t veszi maga mellé belügyminiszternek s ezzel megkezdődik az úgynevezett darabontkorszak.

XVII.

Tisza Fehérváry vállalkozását élesen elítélte. Kristóffy, hogy népszerűsége tegyen szert, az általános választójogot ígérte be.

Tisza ezt veszedelmesnek tartotta, mert attól félt, hogy úgy a nagyvárosok, mint a határszéli nemzetiségi vidékek egyes kerületei olyan embereket fognak a parlamentbe küldeni, akik a megválasztásuk által reájuk ruházott tekintélyt nemzet- és államellenes irányban használják ki. Legkevésbé bízott a szélsőséges szociálisták hazafiságában, bár az ember nem sejtette, hogy ezek miféle ellenséggel szövetkezhetnének. Az oláhok és pánszlávok céljai világosabban domborodtak ki.

Nem szabad elfelejteni, hogy az ország lakosságának csak a fele volt magyar, ezek közt is magyarul beszélő, de nem magyarul érző ember bőven akadt. Kristóffyt Tisza olyan bolondnak nevezte, aki követ hengerget a kútba. A bolondot el lehet kergetni, de a kő ott marad.

Ausztriának már régebben volt egy württembergi származású minisztere, A. Schöffle, volt tübingai egyetemi tanár és jóhírnevű szociológus,

aki „Aus meinem Leben“ című emlékirataiban megírta, hogy ő azt a tanácsot adta a bécsi köröknek, hogy a magyarok úgynevezett nemzeti követeléseit a szocializmus eszméinek terjesztésével igyekezzenek a napirendről leszorítani. Bécsben ez a tanács jó talajra talált, amit az is bizonyít, hogy szívós kitartással ragaszkodtak ahhoz a minduntalan felújított tervhez, hogy Magyarországon a választójogot tetemesen kiterjesszék s ezzel a közjogi küzdelmek élet elvegyék. Annak kényszerű eltűrése, hogy itt a nemzeti önérzet annyira megerősödjék, már régen bántotta őket, mert ez, érzésük szerint, végül is a függetlenségi törekvések túltengéséhez s a monarchia épületének meglazításához vezethet.

A választójog széleskörű kiterjesztése Bécs szemében az, a történelem folyamán ismételten kipróbált módszer volt: a magyarságot belső ellenségei segítségével letörni vagy legalább is féken tartani. Tisza Schöffle művét jól ismerte és többször idézte beszédeiben.

Épen ilyen ember, mint Kristóffy, felelt meg Bécs céljainak. A darabonturalom azonban, amelynek ő volt a lelke, szerencsére oly heves ellenzéssel találkozott, főképp a vármegyékben, hogy tízhónapi dicstelen szereplés után összeomlott.

Arról mindazonáltal szó sem lehetett, hogy a függetlenségi párt vegye át a kormányzást. A legmesszebbmenő engedmény, amit Bécs tett, az volt, hogy koalíciós miniszteriumot nevezett ki, amelynek Wekerle volt az elnöke s amelyben a függetlenségi pártot Kossuth Ferencz, mint kereskedelmi, és a közönség némi meglepetésére Polónyi Géza mint igazságügy-miniszter képviselték.

Kossuth titkára, Pallay, 1906 április 8-án boldogan sürgönyözhetett Bécsből, ahol a tárgyalások hosszasan folytak, a kis asztaltársaság fejének, mellyel addig együtt ebédelt, hogy: „nyeregben vagyunk, koma.”⁸

A koalíció nyeregben volt, de csakhamar kisült róla, hogy nem tud lovagolni. Wekerle kétségkívül a legzseniálisabb emberek egyike volt, de nem volt elég rigorózus ahhoz, hogy a sok ujoncot, akik politikai érdemeikre hivatkozva, főispáni és egyéb pozíciókba felkapaszkodtak, kellően ellenőrizte s kisebb-nagyobb hibáikat vagy esetleg visszaéléseiket idejében megtorolta volna. Hagyta menni a dolgokat.

Későbbi nemzedékek számára mindamellett nem lesz könnyű megmagyarázni, hogy a koalíciós kormányzat gépezete miért mondta fel oly hamar a szolgálatot. Négy évi kísérletezéseire az ország ugyancsak ráfizetett. A függetlenségi

párt közjogi programjából semmit sem tudott megvalósítani, egyrészt Bécs ellenállása, másrészt saját gyengesége miatt. Magyarország belső zavarainak idejét ezalatt ellenséges szomszédai erélyes szervezkedésre és tudományosan megalapozott, agilis világpropagandára használták fel.

Mikor Khuen-Héderváry 1910-ben egyelőre párt nélkül, arra vállalkozott, hogy az ország szekerét kihúzza abból a kátyúból, amelybe jutott, Tisza is kilépett addigi abszolút passzivitásából, fáradhatatlan lelkesedéssel és buzgósággal sietett támogatására és városról-városra járva, beszédeket tartott politikai gyűléseken. Argumentumai közül különösen az a szemrehányás talált visszhangra a publikumban, hogy a koalíció más eredményt nem tud felmutatni, mint azt, hogy a kvótát rovásunkra hatalmas összeggel felemelték.

Visszavonulása alatt nem töltötte hiábavaló módon idejét. Naponta ismét bejárta gazdaságait, de emellett belemerült úgy olvasmányaiba, mint saját tündödéseibe és emlékeibe.

Sokat olvasott, többnyire angol és francia történelmi műveket, de nagyon örült, ha egy jó új magyar könyvet küldött a könyvkereskedő. Egyeseket keményen megbírált. Aki neki oly sok fájdalmat okozott, ifjúkori barátja, majd ellenfele, Andrássy Gyula műveinek tudományos

értékéről mindig őszinte tisztelettel és igaz elismeréssel emlékezett meg.

Egyszer valahogy megtudta, hogy Horovitznak, aki Tisza Kálmán leghíresebb arcképét festette meg, a képről egy jó vázlata van. Felkereste Horovitzot műtermében, a vázlatot megnézte és megkérte a művészt, hogy adja el neki. Horovitz húzódozott, mert azt gondolta, hogy Tisza nem ismeri az ő árait. Végül is 3000 K-t mondott. Gondoljuk meg, hogy ez akkor másfél vagon búza ára volt. Tisza az összeget rögtön letette és boldogan érkezett haza a képpel.

Ez a rendkívül finom arckép majdnem be van fejezve, csak a nyakkendő körül hiányos a kidolgozás. Tisza többre tartotta, mint a tulajdonkép erről készült befejezett művet. A képet Geszten a pipázóban akasztatta fel, azzal a hellyel szemben, ahol rendszeren ülni szokott. Egyik térdét a másikra téve és csendesen mozgatva, szivarját szíva, őszi és téli estéken órákhosszat szótlanul ült a képpel szemben, úgy, hogy arról szemét le nem vette. Gondolatait, amelyek ilyenkor agyában dolgoztak, senki sem tudhatja.

XVIII.

Nagy tévedés volna azonban, ha valaki azt gondolná, hogy Tisza talán mint valami bűnbánó Magdolna vonult vissza a magányba. Amint attól a tehertől, hogy parlamenti többség nélkül vezesse az ország ügyeit, megszabadult, komoly munkája mellől megint csak nyugodt lelkiharmoniában, jó hangulatban tért meg családjá körébe. Céljai nemesek, szándékai tiszták voltak, lelkiismerete nyugodt volt.

A teljes visszavonulás megfelelt elveinek. Még mielőtt miniszterelnök lett volna, Bismarkról szólva azt magyarázta, hogy legnagyobb gyengéje az volt, hogy bukásába nem tudott beletörődni, hanem a háttérben folytonosan zsörtölődve, megnehezítette a felelős államférfiak munkáját. Véleménye szerint hasonló hibába esett némileg Deák Ferenc is, aki 67 után felelős állást nem vállalt, de mégis tűrte, hogy barátai és ismerősei folyton tanácsért szaladgáljanak hozzá. Szállóbeli lakásán sokszor egész politikai táborozás folyt. Ezzel ellentétben atyjának az volt a felfogása, hogy a vezetésnek teljesen annak a kezében kell lennie, aki a felelősséget

viseli. Mikor olyan hírek terjedtek el, hogy Tisza Kálmán lemondása után is befolyást fog gyakorolni az ügyek intézésére, fiát magát küldte mindenüvé azzal a megbízással, hogy ezt a leg-
határozottabban cáfolja meg. Tisza István hely-
zete ugyan más volt, mint az atyjáé, mert ellen-
zékbe került, felfogásából látszik azonban, hogy
semmit sem ítélt el annyira, mint a háttérből
megkísérelt irányítást, vagy épenséggel a titkos
intrikákat. Ő a nyílt harcnak az embere volt,
aki azonban kész volt ellenfeleinek is időt és
módot engedni, hogy az ország érdekében zavar-
talanul dolgozhassanak.

Hogy Tisza tapasztalatai nem múltak el hatás-
talanul felette, azt nem nehéz észrevenni további
nyilvános szereplésében. A mély lelki életet élő
embereknek az a tulajdonsága, hogy jellemük
alapsajátságainak konzekvens állandósága mel-
lett bizonyos szüntelen fejlődés van bennük,
Tiszánál fokozott mértékben észlelhető. Aki
mások lelkébe úgy tudott beletekinteni, mintha
Röntgen-sugarakkal vizsgálná őket, saját magába
is el tudott mélyedni, önmagát megbírálni, szün-
telen gondolkozással az ítélet és cselekvés terén
magát egyaránt tökéletesíteni.

Tisza életfelfogásának, gondolkozásmódjának
és jellemének megítélése könnyűnek látszik, mert
titkot nem csinált belőlük. Hogy azonban oly

ellentmondók és sokszor tévesek a róla elterjedt ítéletek és vélemények, azt talán azzal is magyarázhatjuk, hogy lelkületének erről a belső fejlődéséről a távolabb állóknak tudomásuk nem igen van.

Néhány megjegyzésem talán hozzájárulhat ahhoz, hogy azokat a reávonatkozó nézeteket, amelyek találóak, megerősítsem, azokat pedig, amelyek homályosak, vagy tévesek, az igazságnak megfelelő megértéshez közelebb segítsem.

Nem egy adat került már a nyilvánosság elé, amely Tisza rendkívüli szorgalmát és munkabírást ecseteli. Akire az a nehéz feladat hárul, hogy egy egész nép sorsát irányítsa, annak csakugyan minden ereje megfeszítésével kell éjt-napot egyenlővé tennie. Tisza miniszterelnök korában is falusi ember maradt abban, hogy reggel jókor kelt, amint erről fentebb is szóltam. Még mélyen aludt minden hivatalnok, mikor ő már íróasztalánál ült, hogy addig is, míg az ügyesbajos emberek munkájában megakadályozzák, a sürgős ügyeket áttanulmányozza. Egész napi, sokszor idegfeszítő, de mindig nagy figyelmet igénylő elfoglaltsága után, mely alatt alig volt egy kis pihenője, szükség esetén ismét késő éjjelig dolgozott, miközben nem egy munkatársának fáradtsága nyilvánult meg többé-kevésbé humoros formában.

Sándor János joggal volt híres nemcsak kiváló közigazgatási szakértelméről, hanem fáradhatatlan agilitásáról is. De azért néha ő is belefáradt a szakadatlan munkába. Belügyminiszeri államtitkár korában egyszer késő estig dolgozott Tiszával. Látna, hogy Tisza nem is gondol arra, hogy a munkát abbahagyják, egy kis szünetet arra használt fel, hogy megmutasson neki egy levelet, amelyet mezőkapusi kasznárjától kapott, és amely így volt címezve: méltóságos Sándor János álomtitkár úrnak. Tisza elérte a célzást és aznapra végét vetette a tevékenységnek.

Egy ízben Tiszának bonyodalmas politikai ügyek miatt egy héten Budapest és Bécs között négy éjszakát kellett vonaton töltenie. Azért utazott mindig éjjel, hogy a nappalt el ne veszítse. Azt hittük, hogy a sok utazás már elcsigázta, ő azonban kijelentette, hogy hál' Istennek, annyi haszna mégis van a dologból, hogy alaposan kialhatta magát. Hogy a túlfeszített munkát az ő egészsége is megsínylette, mert akkoriban sokat panaszkodott fejfájásról, azzal egyáltalában nem törődött.

Ez az odaadó munkaszeretete csak külső jele volt szigorú kötelességérzetének, amellyel az ország ügyeit intézte. Eddig nyilvánosságra jutott, a királynak szóló személyes előterjesz-

tései, vagy egyes közös minisztereknek írt levelei is élénken bizonyítják, hogy mily éber figyelemmel őrködött az ország érdekeire. Semmiféle munka nem volt terhére, frissen és gyorsan dolgozott, és semmit sem halogatott.

Aki vele szemben állott, arra leginkább meglepő volt erős intuiciója, amellyel mindennel rögtön tisztában volt. Hosszas magyarázatra, mi hogyan és miért van, nem volt senki részéről sem szüksége. Sokszor alig mondott valaki néhány szót, ő már előre látta a beszéd végét, olykor maga folytatta és fejezte be a mondatot, vagy vonta le a következtetéseket. Ha bajról vagy kellemetlenségről kellett jelentést tenni, teljes nyíltsággal lehetett szólni, mert nyugodtan bízhatott az ember az ő bölcs és jóságos belátásában, amellyel mindent átértett.

A dicsérettel nem volt valami bőkezű, de aki becsületesen rászolgált, annak őszinte közvetlenséggel és nemesen megtisztelő formában adta azt tudtára. Bámulatos módon értett ahhoz, hogy kifogásait vagy aggályait helyeslés formájában úgy értesse meg az emberrel, hogy gondolkozóba ejtse, s hogy a nézeteinek és cselekedeteinek tényleges helyessége felől táplált önérzetét óvatosan megingatva, jobb belátásra és helyesebb cselekvésre készítse. Nem parancsolt az embereinek, hanem vezette őket.

Nagy tudásánál és széleskörű tapasztalatainál fogva majd mindenről volt ítélete, amely lehetett esetleg téves, de sohasem volt kizárólag konvencionális, hanem mindig egyéni és eredeti, úgy hogy mindig látszott azon az ő igazi egyéniségének a nyoma. Gondolkozásmódja oly szigorúan puritán volt, hogy Goethet nem szenvedhette, a műveiben olykor felcsillanó erotikus felfogás miatt, holott másrészt a művészetben inkább a könnyedébb műfajokat méltányolta. Wagner-operába el nem ment, mert azt mondta, hogy ha színházba megy, nem akar ott is fáradni, hanem felüldülni. Kedvenc operája Gounod Faustja volt, de mulatságosabb opereteket is szívesen nézett végig.

Hogy a művészetekre vonatkozó véleménye olykor ellentétbe jut a közfelfogással, azt maga is megírta a Magyar Figyelőben.⁹ Az eset első fázisában, melyet leír, akkor már mint vendég Geszten véletlenül én is ott voltam. A geszti társaság Bosznaynak vagy 20—25 tájképét nézte végig. Nagyrészüket nagyon megnyerte Tisza tetszését, egyesekben különösen gyönyörködött, egy képnek a modorát azonban a leghatározottabban elítélte. Aki így tud festeni, annak nem szabad ilyen stilizált erdővel a közönség elé állnia, ez volt a véleménye. A legközelebbi képzőművészeti tárlaton azonban az általa kifogásolt kép

aranyérmet nyert és azonnal elkelt, míg azok, amelyeket ő tartott a legszebbeknek, figyelmet nem keltettek. Tisza nézete szerint a jury és közönség a maga elferdült ítéleteivel a művészeket helytelen irányokba kényszeríti, s ezt ostorozza említett cikkében.

Művészekkel, írókkal szívesen töltötte idejét. Mikor a képviselőház számára kellett magát lefestetnie, egyszer azzal jött haza, hogy Bencz úr — ahogy tréfásan nevezte — ma nem sokat haladt, mert festés közben sokat diskuráltak. Eleinte tanakodtak azon, milyen helyzetben fessék őt. Tisza szokása szerint bal kezével, melynek hüvelykujját kifeszítette, odatámaszkodott valamihez, s jobb kezét, mint ahogy a vívók a balkézszel szokták, csípőjére tette. Benczur szeme megvillant, „maradjon így!” kiáltotta, s amint a képnek címlapunk előtti másolata is mutatja, meg volt oldva a kérdés.

Mily kár, hogy szobrász nem látta őt olykor lóháton. Tiszának volt egy kedvenc ménlova, egy nem nagyon gyors, de rendkívül szelid és ritka kedves állat. Évvel Nagyváradon oly módon nyert egyszer versenyt, hogy nagynehezen a vezető ló nyomában tartotta, közvetlenül a cél előtt néhányat rávágott s az előreugró lóval együtt önmagát is előredobta, úgy hogy éppen hogy megelőzte az előtte menő, sokkal jobb

képességű versenylovat. Aki a versenyt látta, azt soha el nem felejtheti.

Egy őszi napon Tisza délelőtt érkezett Budapestre, s hogy a reggeli lovaglás elmaradása miatt magát kárpótolja, délután lovagolt ki fiával. Tisza ugyanazon ménlovon ült, amellyel nagyváradi versenyét megnyerte. A kegyelmes asszony meghívott engem kocsijára.

Geszt és Radvány közt tucatszámra vannak a kúnhalmok. A lovasok majd eltűntek, majd előbukkantak a halmok mögül. A nap már lemenőfélben volt, sugarai aranyfényt vetettek a tájakra. Tisza a távoli ménest keresve, fellovagolt egy kúnhalomra. Gyönyörű lova megállt, oly nyugodtan, mintha bronzból öntötték volna. Tisza daliás alakja éles kontúrokban rajzolódott le a futó felhők előtt. A kegyelmes asszony szeme férjén csüngött. Reá néztem. Nem szóltam semmit, de azt hiszem, egy gondolatunk volt: ennél szebb lovasszobrot művész soha nem alkotott.

Ha a történelmi Magyarország visszaáll s boldogabb idők Tiszának emléket állítanak, őt valóban stílszerűen majd csak lóháton lehet megörökíteni.

Az írók közül többhöz is igaz barátság kötötte. Jól érezte magát körükben, komoly gondolataikat, szellemes megjegyzéseiket, egymásközi

kötekedésüket egyaránt élvezettel hallgatta. 1906 telén rövid szabadságra haza akartam menni, de Tisza azt tanácsolta, hogy utazásomat halaszszam el, mert a héten irodalmi vacsora lesz, amelynek vendégei engem is bizonyosan nagyon fognak érdekelni.

És csakugyan, a vacsorára az elsők közt megérkezett Gyulai Pál, ki mint régi ismerőst üdvözölt. Az egyetemen hűséges tanítványa voltam. Vele jött Kozma Andor. Majd sorba a többiek, köztük Mikszáth Kálmán, legvégül Pekár Gyula. Mikszáth és Gyulai Pál egymástól a lehető legnagyobb távolságban, az asztal két ellenkező sarkán ültek, azért Gyulai valamennyin keresztül mégis folyton őt bosszantotta. Mikszáth akkoriban a vasárnapi lapokban kissé tartalmatlan novellákat közölt. Gyulai ezekre célozva így évődött vele: „Mikszáth úr most már így írja a novelláit, hogy: idementem, odamentem, arra jártam, visszajöttem, és kész a novella“. Mikszáth haragudott, de erősen türtőztette magát.

Az írók és művészek eleven gondolatbősége volt az, amit Tisza köztük élvezett. De ugyanaz volt az ő egyik legfelűnőbb sajátsága is. Jól illusztrálhatja ezt egy, inkább a külsőségekre adó főispánnak — Tisza távollétében — róla tett megjegyzése, aki így aposztrofálta őt: „ürgylem ezt az Istvánt, hogy ez mindenről úgy rögtön

tud beszélni." A mi főispánunk előtt nem a nagy tudás és talpraesett gondolkozás, hanem a konverzáció külső élénksége volt a lényeges.

Tiszta jellemének egyik legmarkánsabb vonása szigorú igazságszeretete. A túlzó, az igazságot elferdítő embereket ki nem állhatta; az igazságra törekvőket: ha modoruk egyébként érdekesebb is volt, sokkal inkább becsülte, mint a túludvarias, de ép ezért sokszor nem egészen őszinte embereket. Igazságszeretete az ő korrektségének folyamánya, amely nem hajolt meg semmiféle konvenció előtt sem. Az igazsággal nem egyező állítást ajkán ki nem ejtett; inkább mélységes hallgatásba burkolódzott. Nem gondolnám, hogy bárki valaha is üres bókot vagy tartalmatlan frázist hallott volna tőle.

Sokan Tiszát csak úgy tudják elképzelni, mint túlerélyes és brüszk embert. Ez csak távolabb állók felületes ítélete lehet. Hogy határozottság és férfias erély igenis hozzátartoztak jellemének sajátságaihoz, az kétségtelen. Míg azonban fiatalabb korában a benne élő energia sokszor szenvedélyes erővel tört magának utat, addig későbbi éveiben mind nyugodtabb lett s felindulását láthatólag mind erőteljesebben megfékezve, önmagán úgy tudott uralkodni, hogy belső izgalom közepette is higgadtan szólt és cselekedett. Meggondolatlan szó is csak fiata-

labbb korában hagyta el nagy ritkán ajkát; ha pedig megesett vele, erősen restelte és férfiasan korrigálta.

Azt a róla elterjesztett felfogást, hogy ő a mindenáron való erélyeskedés embere, ő maga is igyekezett megcáfolni, mikor azt mondotta, hogy az „erős kéz“, ha ok nélkül volna az, „bolond kéz“ lenne.

Azt is meg kell engedni, hogy idegenek olykor joggal panaszkodhattak ridegsége miatt. Kétségkívül gyakran megtette, hogy vízenyős embereket úgy lerázott magáról, mint ahogy az ember ruhájáról lerázza a havat. Figyelembe kell azonban venni, hogy az ily tulajdonságnak természetszerűleg ki kell fejlődnie az oly súlyos befolyású, de igazságszerető egyéniségben, akinek munkaerejével annyian szeretnének visszaélni, hogy kis és nagy bajaikon egy csapással segítve legyen.

Közéletünk egy speciális betegsége a protekciójahajászat. „Csak egy szavába kerül“, ki ne ismerné e szólamot? Csak az a kérdés, hogy ez a szó igazságos vagy igazságtalan ügyet szolgál-e. Mert ha az utóbbi történik, aláássa a közélet legnemesebb értékeit, a becsületes törekvés büszke önérzetét.

A magyar ember gondolkozásában van valami, amit talán a középkori nemesség tradi-

cióival lehet megmagyarázni s ez az, hogy a kiváltságos elbánásban való részesülést tartja a természetesnek és magától értetődőnek. Sorfalat álljon, várakozzék, aki kénytelen vele. A mi befentesünk tud utat és módot, hogy soronkívül bejusson, előre menjen, felkapaszkodjék. Az ilyenféle gondolkozásmód könnyen vezethet visszaélésekre, amelyekhez önérzetes ember nem szívesen nyújt segédkezet.

A protekcióhajhászat ellen védekezni nem könnyű dolog, mert nem szembe jön a búhajtotta elszánt vadász, hanem álutakon settenkedik oda, kilesi a nemes vad piheő órát és lelkének vértetzellen, sebezhető pontjaira irányítja hol kicsi, hol nagy zsákmányt hozandó nyilát.

Hallunk olyan miniszterekről, akik a szepesgeve előadott kérést a legbarátságosabban hallgatták meg, mindent megígértek s amint a kérelmező az ajtón kinn volt, folyamodását a papírkosárba dobták. Mindig akad viszont oly közismert nagy úr, akihez mindenki fordulhat abban a biztos tudatban, hogy kérését minden további nélkül magáévá teszi s ahogy a nap egyformán süt jókra és rosszakra, egyforma jóssággal nyújtja át magas kegyének egy-egy sugarát, hogy a szomorú instáló avval némileg megvilágíthassa homályos sorsának útjait.

Tisza nem zárkózott el az elől, hogy segítsen, ahol teheti.

Én egyszer, kétségtelenül fiatalos elbizakodottsággal, kijelentettem, hogy a magam személyére nézve, akármi történjék velem, soha senkitől sem szándéksom semmiféle szívességet kérni. Hogy felfogásom tarthatatlan, mert hisz az élet oly nehéz, hogy naponta jutunk abba a helyzetbe, hogy ugyancsak rászorulunk embertársainkra, azt az ő jóságos bölcsességében Sokrates módszerével bizonyította rögtön reám, azt kérdezvén tőlem: „Nem is szándékszik soha senkinek szívességet tenni?” Mire én kész voltam a felelettel: „Dehogynem, ha a kérést humánus érzéssel összeférőnek és igazságosnak tartanám és tehetném, csak örömmel tenném”. „Na látja”, így szólt, „az ember tesz és elfogad szívességet”.

Tisza azonban nem volt kritika nélküli protektor és nem akart az ügy rovására személyeket előnyhöz juttatni. Érezte és vállalta is a felelősséget, ha valaki mellett szót emelt és nagyon restelte, ha szégyent hoztak reá. Hogy csalódások is érték és kellemetlen tapasztalatokra is kellett szert tennie, az bizonyos igaz. Tapasztalatai mind óvatosabbá, tartózkodóbbá és rigorózusabbá tették. Valóban szívesen csak akkor járt el, ha arról volt meggyőződve, hogy

igazságtalanságot akadályoz vagy szüntet meg. Ha fontosabb ügyről volt szó, pontosan megmondta, vannak-e és miféle közelebbi adatai, vagy pedig nem sajnálta a fáradságot, hanem bizalmas úton információkat szerzett magának, mielőtt bármit is tett volna.

Teljesen el tudom képzelni, hogy a szíves olvasó némi kételyt tart jogosultnak ez állításomra vonatkozólag s azt gondolja, hogy egy annyira elfoglalt ember nem is ér rá, hogy még annak is utánajárjon, megfelelnek-e a tényeknek a kérés formájában eléje terjesztett állítások vagy sem.

Hogy e kételyeket, melyeket magam is táplálnék, ha saját tapasztalataim másról nem győztek volna meg, eloszlathassam, nem kerülhetem el, hogy ne közöljem Tiszának egy rövid levelét, amely véleményem szerint igen találóan jellemzi küldőjét.

Egy modern filológus, magasabb állásra pályázván, Tiszához közelálló körök útján tőle kért támogatást. Az ügy munkakörömbe vágván, — akkor már Kolozsvárra mentem át — Tisza tőlem kért felvilágosítást. Sorai, a név elhagyásával, szóról-szóra ezek; „Geszt 1912 jan. 5. Kedves tanár úr! . . . levelét bizalommal és visszavárárolag azon kérésem kapcsán küldöm meg kedves tanár úrnak, hogy legyen

szíves arról tájékoztatni, közérdekből helyénvalónak találja-e, hogy... kinevezése iránt érdeklődjem. Szíves fáradozását előre is köszöni és szívből üdvözli őszinte híve Tisza István“.

Akárhogy kutatjuk nyelvünk szókincsét, nem tudunk ennél korrektebb, precízebb és amellet szerényebb fordulatot találni, mint amilyet Tisza választ, midőn azt mondja, hogy arról szeretne tájékozódást nyerni, *közérdekből helyénvaló-e* az ő esetleges közbelépése.

Tiszában mélyen élt az a kötelességérzet, hogy akit a sors földi javakkal áldott meg, ezért adót tartozik leróni. Innen a törekvése: segíteni a szenvedőkön, és pedig éppúgy anyagiakkal, mint személyes munkával.

A jótékonyság gyakorlásáról az volt a véleménye, hogy annak tulajdonkép könnyebb oldala az, hogy a jómódú ember anyagi áldozatokat hoz. Nehezebbik része ellenben, hogy az ember odamegy a nyomor fészkébe, bele-néz annak szomorú sivárságába és nemcsak pénzzel, hanem tanáccsal és tanítással is igyekszik a szenvedéseket enyhíteni. Aki ezt nem teheti, helyesebben cselekszik, ha nem alkalomszerűleg tesz jót, hanem azt az összeget, amelyet erre szánhat, átadja olyan egyesületnek, amely rendszeresen és gondos utánajárással szokta a valóban arra rászorultakat gondozásába venni.

Ismeretes, hogy a múlt század utolsó kolera-járványa idején Tisza és felesége abban a szatmármegyei faluban, ahol akkor laktak, házról-házra jártak a betegekhez, oktatva, megnyugtatta, vigasztalva őket. Tisza később is mindig azt állította, hogy a kolera olyan járvány, amely ellen szigorú tisztasággal úgy védekezhetik az ember, hogy egész nyugodt lehet, hogy nem kapja meg. E nézete inkább az ő vakmerőségére jellemző, mert nem gondolnám, hogy azt az orvosok is aláírnák.

XIX.

A kép, melyet magunknak Tiszáról alkotunk, nem lehetne teljes, ha nem kísérelnők meg, hogy megismerjük lényének még két különösen kedves vonását, t. i. ötletességét, humorát s szívének talán legintenzívebb és legmélyebb érzését, ragaszkodó mély szeretetét a magyar nép iránt.

„Jóízű ember“, „jóízű mondásai vannak“, ezt szokta mondani olyan ismerőseiről, akik a dolgokat humoros oldalukról szokták felfogni. Alkalmazottai közül is azokat szerette legjobban, akiknek a humor iránt érzékük volt. Mintha csak ezeket e tulajdonságuk miatt jobb embereknek tartotta volna a többiekénél.

Néhány tréfás megjegyzését már eddig is idéztem. Most sem szándékszm anekdotagyűjtemény számára adatokat szolgáltatni, csak a sok közül néhány — találomra kiválasztott — példán humorának sajátos, egyéni vonásait megmagyarázni.

Humorából többnyire mély megfigyelései tükröződnek vissza, amelyekkel mintegy leleplezi az embereknek jól-rosszul titkolt, sokszor ön-

maguk előtt sem bevallott gyengéit, ha sor kerül reá, önmagát sem kímélve meg küzdelmei megvilágításának tréfás beállításától.

Egy ízben feleségével előttünk ismeretlen helyre volt estélyre meghíva. A kegyelmes aszszony azon kérdésére, hogy vacsorázzanak-e elébb, Tiszának az volt a véleménye, hogy mivel úgy szokott lenni, hogy minél előkelőbb helyre megy az ember, annál kevesebbet adnak enni, a vacsora jelen esetben felesleges. Másnap történetesen találkoztam egy ismerős úrhölgygel, aki mindjárt arról kezdett mesélni, hogy az este szomszédságukban házi bált adtak. Nagyon fényes volt. Tiszáék is ott voltak. Óriási traktamentum volt, egy hét óta mind süttöttek és főztek. Óvakodtam jelezni, hogy Tisza ezt előre is miért sejtette.

Kevéssé ismeretes, hogy Magyarországon 15—20 német református egyházközség is van. Ezek mind a Frankfurt és Strassburg közti vidékről származnak, abból az időből, amidőn Németországban a két protestáns felekezet még nem egyesült. Hogy magam is e kis néptörédekhez tartozom, azt Tisza természetesen jól tudta. A magyarországi német telepek leszármazottjait azonban rendszerint vagy evangélikusoknak, vagy katolikusoknak szokás tartani. Egy geszti látogató, felekezetekről lévén szó, e

kérdéssel fordult hozzám: „Ugyebár, ön evangélikus?” — Mire Tisza közbeszólt s így igazította helyre a kérdezőt: „Kedves barátom, vigyázz, mert református emberre nézve nagyobb sértés nincs, mintha azt teszed fel róla, hogy lutheránus“.

Politikai pályáján Tisza legtöbb támaszt Khuen-Héderváryban¹⁰ talált, akinek önfeláldozó segítségében mindig bízhatott. Viszont ő maga is, amikor csak sor került reá, teljes erejével szállt sikra barátja mellett. Ha az egyik nem tudott megbirkózni a bajokkal, a másik lépett előtérbe vagy vette át a kormányrudat.

Tisza második miniszterelnöksége idejében egyszer látogatóban lévén Budán, ott találtam két fiúrokonát is. Beszélgetés közben az egyik naivul azt kérdezi Tiszától: „Istvánbácsi, mikor maga pártelnök volt, akkor Kún Károlybácsi volt a miniszterelnök?” Mire Tisza így felelt: „így is volt, máskép is volt” s ekkor látni lehetett arcán, hogy régi emlékek villannak át az agyán, „tudod, fiam,” így folytatta, „sokféle formában jártuk mi már a kállai ketőt” s maga is jóízűt nevetett hasonlatán.

De Tisza humora nemcsak saját megfigyeléseit tünteti fel; szívesen mondott el másoktól hallott, vagy másokkal megtörtént tréfás eseteket is. Így pl. Nagyváradtól nem messze élt egy

idősebb földbirtokos, akihez ismerősei gyakran kirándultak. A vendégszerető öreg úr szerette a vidámságot s nem bánta, ha őt is olykor megréfálták. Egyszer vendéget vittek magukkal s hercegnek mutatták be. Csak utólag sült ki, hogy az idegen nem volt arisztokrata s a házigazdát becsapták.

Jó idő múlva, egy igénytelen kinézésű Lázár gróf időzván Váradon, őt is magukkal vitték s mire sem gondolva, annak rendje szerint bemutatták. A gyanakvó öreg végignézett az új vendégen s így szólt hozzá: „hogyan vagy, öcsém, azt elhiszem, de hogy gróf vagy, azt mesélheted másnak.“

Olykor bosszantó kellemetlenkedéseket még hivatalos ügyekben is humorosan torolt meg. A vasutas-sztrájk annak idején sok gondot adott a kormánynak. Tiszának rengeteg dolga volt, éjjel-nappal el volt foglalva. Egy türelmetlen brassói szász kereskedő rossz magyarsággal minden nap sürgönyözött Tiszának: „mikor vége lesz sztrájk-nak?“ Tiszát bosszantotta ez az okvetetlenkedés, de nem fogta fel tragikusan. Miután a sztrájkot sikerült elsimítani s a vonatok ismét megindultak, a következő választ sürgönyözte meg a szász állampolgárnak: „a sztrájk-nak vége van, mint-hogy próféta nem vagyok, előbb nem értesíthetem, Tisza.“

Híresek voltak lakonikus megjegyzései, amelyekkel hosszas magyarázatok helyett a vitát eldöntötte, vagy valamiről lesújtó kritikát mondott. Így belügyminiszter korában a képviselőház egy bizottsági ülésén valaki amellett kardoskodott, hogy a vármegyei aljegyzők tekintélyének emelése céljából címüket meg kellene változtatni s őket vármegyei jegyzőknek nevezni. „Mire való ez az *al* előszócska“, így szónokolt, „ennek semmi célja és értelme nincs“. Mire Tisza így szólt közbe: „akkor azt tetszik indítványozni, hogy ezentúl *alispán* helyett is azt mondjuk, hogy *ispán*?“ A felszólalót ez annyira meglepte, hogy nem tudta, mit mondjon s az ülés a résztvevők derűlsége közt ért véget.

Az államvasutak igazgatósága, szénmegtakarítás céljából, vagy más okból, egy időben avval a tervvel foglalkozott, hogy az összes vonatok menetsebességét leszállítja. Az idea szokatlansága miatt mégis tanácsosnak tartották, hogy kipuhatolják előbb a miniszterelnöknek erre vonatkozó véleményét s kiküldték a referenst, hogy a tervet ismertesse Tiszával. Ő meghallgatta az előterjesztést, de csak annyit mondott: „hogyne, az egész világ előre megy, csak mi megyünk hátrafelé“, amivel a terv egy csapással lekerült a napirendről.

Ezzel kapcsolatban még megemlítem, noha

ezt sokan tudják, hogy Tiszának alteregoja is volt s Tisza jót mulatott, ha összetévesztették vele. Ez Plósz Béla, állatorvosi főiskolai tanár volt. Plósz magas, szikár alakja, valamint hosszúkás arca, főképp orrának teljesen azonos vágása miatt, tényleg meglepően hasonlóná tette Tiszához. Épp oly bajuszt és rövid szakállt is viselt.

Tiszát egyszer egy pesti lóversenyen megszólította egy ismeretlen úr s kérte, hogy legyen oly szíves, nézze meg a lovát, mert valami baja van. Tisza azt válaszolta, hogy szívesen megnézi, de nem gondolná, hogy segíthetne rajta. Az idegen udvariaskodott, hogy ő meg van győződve, hogy a tanár úr bizonyosan rögtön megállapítja, hogy mi a baj és mit kell tenni. Tisza most már kénytelen volt bemutatkozni, mire az idegen nagy bocsánatkérések között, de csodálkozó arccal vonult vissza.

Egyszer Plósz lótenyésztési ügyekben Geszten is járt. Megérkezése előtt Tisza felvetette a kérdést, hogy nem volna-e tanácsos az ő karjára piros pántlikát kötni, nehogy valami félreértés támadhasson. Mikor azonban egymás mellett ültek, akkor látta csak az ember, hogy a sok, szinte már komikusnak tetsző hasonló vonás mellett, mégis mennyi az őket egymástól megkülönböztető sajátság.

Azt már többen is megírták, hogy Tisza a magyar parasztságban a világ legnyiltabb eszű, legértelmesebb fajtáját látta. Nemcsak Geszt, hanem a szomszédos községek tekintélyesebb parasztjait is egyenként ismerle, mint a pásztor a maga juhait. Volt közöttük nem egy rendületlen ellenzéki is, úgy hogy bárminő idegen lépett fel Ugrán s vallotta magát negyvennyolcasnak, biztos lehetett benne, hogy ezek sziklaszilárd elvhűséggel reá szavaznak. Tisza azért különbséget nem tett az ellenzékiek és saját hívei között.

A család s a falu népe közt szívélyes viszony fejlődött ki. Egyszer Tisza csak fiával együtt lovagolt ki. Kissé nyugtalanabb természetű angol telivér lova egy árok átugratásánál valamitől megijedt és oly hirtelen ugrott oldalt, hogy a kitűnő lovast levetette. Tisza eszméletlenül terült el a szántóföldön. Fia kénytelen volt segítségért hazaszáguldani. A közelben csak egy öreg parasztasszony dolgozott. Mire a segítség kiért, az öregasszony már gondjába vette Tiszát. A korszójában levő vízzel homlokát megnedvesítette és vizes kendővel bekötötte. Így ápolta őt addig, amíg az odasiető kocsira fel nem tehették.

De ez a szamaritánus érzés csak kölcsönösségen alapult. Tisza áldozatoktól vissza nem

riadva gondoskodott arról, hogy Geszten mindig jó orvos legyen. Gyengélkedőknek, lábbadozók-nak, az orvosi rendelőcédula felmutatására a kulcsár bármikor kiszolgáltatta a szükséges mennyiségű, nehéz erdélyi óborokat, amelyek valóban gyógyszernek tekinthetők. A falusi ember észjárása szerint a jóindulatnak és barátságnak ennél nagyobb jele, mint a betegnek kijáró finom bor, el nem képzelhető.

A viszonzás nem maradt el. Egy öreg gazdálkodó párnak a Geszt és Ugra közti, úgynevezett „homokon,” — egy oázis ez a nyári forróságtól kiégett szikes vidéken — különösen korai, szép szőlője termett. Az első termés, szépen feldíszített kosárban minden évben a kastélyba vándorolt.

Azonban a falusi embernek nemcsak erényei, de hibái is vannak. Tisza ezeket nagy flegmával nézte el.

A tisztartók ismételten panaszkodtak, hogy az esti félhomályban hazaigyekvő szántó-vetők a legszebb lóherét lekaszálják, a szénát megdézsmálják. Aratás után, az úthoz közel eső buzakeresztek is rendre eltűntek. Mindenki erélyes intézkedéseket sürgetett. Tisza nyugodtan hallgatta a panaszokat, majd mosolyogva csak annyit mondott, hogy: „szó sincs róla, minden geszti parasztban van egy kis spártai

vér". S evvel az ügy az ő részéről el volt intézve.

Tisza ismerte a magyar nép jó tulajdonságait, sokszor gyönyörködött a magyar paraszt világos észjárásában, talpraesett, okos beszédjében. Tisztában volt azonban avval is, hogy a nép nem csupa erényből áll. Ez azonban nem befolyásolta érzelmeit. S ez a valódi, az igazi mély szeretet, mikor szívünk minden vonzalmával, erényekre, hibákra, jó és rossz tulajdonságokra való tekintet nélkül fogjuk át szeretetünk tárgyát.

XX.

Elmondtam, amit emlékeimből és feljegyzéseimből elmondani akartam.

Nem rejtettem el, nem változtattam meg semmit. Feladatom nem volt nehéz, mert Tisza bár tartózkodó, de nyílt és egyenes ember volt. Senki sem tud rá esetet, hogy tetette volna magát, vagy hogy másnak igyekezett volna feltűnni, mint amilyen volt.

Szüntelenül tevékeny, harcias természet volt. Kemény akarat, félelmet nem ismerő bátorság, a szenvedélyességig menő erély élt benne. Óriási szellemi fölényében szálnalmasnak tűnhetett fel neki az erkölcsileg ingatag, értelmileg gyenge tömeg s kétségtelenül volt benne valamilyen dacos büszkeség, amellyel ennek ítéleteit megvetette. Önmagán erős öntudattal uralkodott s legnagyobb felindulásában sem hagyta el soha durva szó az ajkát. Bátran lehet mondani, hogy önzés és hiúság távol állt tőle. Megfeszített munkával és tiszta önzetlenséggel szolgált a népét. Mély bölcsességében mindent megértett, ami emberi s valami szilárd, biztos nyugalommal állt mozdulatlanul a veszély és kétség óráiban is.

Gyengéd és mindig szeretetreméltó volt övéihez, figyelmes környezetéhez. Hat éven át voltam házában, tapasztalatlan voltam, de nem tudok visszaemlékezni az ő részéről egy barátságtalan szó vagy csak pillantás távoli árnyékára sem. Élt valami sajátos ragaszkodás benne szűkebb hazájához, amely szinte a röghöz kötöttség színében tűnt fel. A budai hegyekben, Nagykovácsiban hatalmas erdő tövében gyönyörűen berendezett kastélya volt, amelyet Tisza Lajos gróftól örökölt. Éveken át a tájékára sem ment, hanem minden szabad idejét őszi geszti otthonában töltötte. Itt gyökerezett, a nagy magyar alföld délkeleti szögletében, e vidék népéhez és embereihez ragaszkodott forró érzéssel.

Egy biharmegyei küldöttség felkereste egyszer a szentgyörgytéri palotában, hogy bizalmáról biztosítsa. A szónok szavaira adott válaszában azt fejtette, hogy sokan hisznek abban a közmondásban, hogy senki sem próféta a maga hazájában. Ő egész életén keresztül abba helyezte az ambícióját, hogy elsősorban azoknak a becsülését vívja ki, akik őt ifjúkora óta közelről ismerhetik s akik intencióival és törekvéseivel leginkább lehetnek tisztában.

Nem hajhászta a népszerűséget, a legnehezebb feladatokat önzellenül vállalta s céljai

nemességének tudatában az ódiumot nyugodtan vette magára. Akár a képviselőház, akár a kormány elnökségét vette át, megjelenése mindig tisztítólag hatott a közerkölcsökre. Etikailag oly magasan álló egyénisége felfelé húzta a lelkeket a porból és sárból, melybe az élet és a politika ráncigálta őket.

Eszményképe Széchenyi volt, akinek a szíve meglőrt hazájának összeomlásán, míg Kossuth-tal szemben kifogásolta, hogy elmenekült, miután a veszélyt jórészt maga idézte fel.

Minden ellene felhozható vád egy forrásra vezethető vissza: akaratának félelmetes erejére, meggyőződésének dacos szigorúságára.

Ime oly férfi, akinek hibái tiszteletreméltóbbak, mint mások erényei.

Magyar temperamentumának minden hatalmas ereje mellett mégis az Isten megmásíthatlan végzésébe vetett alázatos hit élt mélyen vallásos lelkében. Ez készítette őt arra, hogy áldozatul dobja magát oda, hátha a felsőbb hatalmak megelégszenek evvel és további csapást nem mérnek e sokat szevedett országra; hátha ez áldozat árán népe észre tér s magasra emelkedve meglátja a cselekvés helyes útját.

Magyarország keleti határát immár nem hegylancok csúcsai, hanem egy sírdomb jelzi. A határ odanéz a geszti kriptára. De akit e sír-

domb takar, annak szelleme hatalmasabb a
hegyek szikláinál.

Emléke él.

És amely nép előtt a férfias erő, a félelmet
nem ismerő vakmerő bátorság, a munkás élet,
a mély vallásos bizalom és az elszánt áldozat-
készség ily tündöklő példaképe áll, azt semmi-
féle ellenség sem veszítheti el.

egés:

lagos

lag

utáni

lsten

mesé

1922.

7

tik b

tózk

ból r

mege

jegy

beke:

nevé

szóba

úgy l

JEGYZETEK.

¹ „Jókor az ágyba és jókor talpon, ez teszi az embert egészségesse, gazdaggá és okossá.”

² Szóról-szóra: „az utolsó ítélet elnöke”.

³ „Csodálatos, bámulatos.”

⁴ 1906 december 31-én.

⁵ Ugyane levél Bethlen Lacira vonatkozólag folytatólagosan így szól: „A mi mulatságainkra különben zavarólag hatott, hogy szegény Lackó lefeküdt megérkezésük utáni napon s most is ágyban van. Typhoid-ja van, hála Istennek, igen enyhe fokon. Láza már szűnőfélben van s mesés, milyen kevésse viselte meg e betegség.”

⁶ Magyar fordításban is megjelent a Tisza-évkönyv 1922. évf. 147 és köv. lapjain.

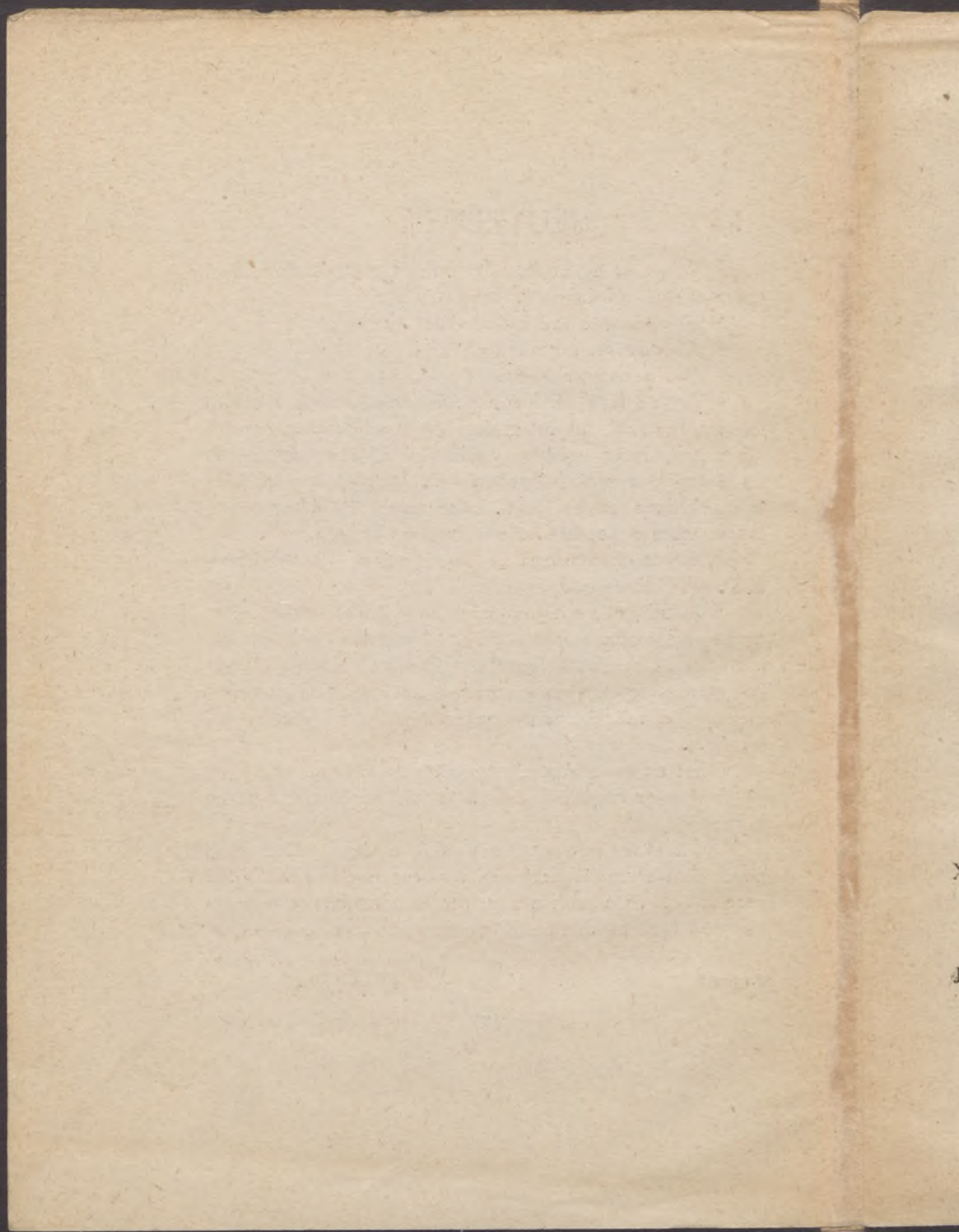
⁷ Az udvar és a diplomáciai kar tagjai ily módon jelentik be, hogy huzamosabb ideig a fővárosban fognak tartózkodni. A bejelentő vagy bemutatkozó látogatás formáiból mindössze ennyi maradt meg. Az inasok úgy szeretik megadni a módját, hogy bakon ülve viszik szét a névjegyeket.

⁸ Ezt az asztaltársaság tagjaitól hallottam.

⁹ Magyar Figyelő I. évf. 1. kötet, 439-ik lap, utolsó bekezdés.

¹⁰ Minthogy sokan vannak, akik a kiváló államférfiú nevét nem olvassák helyesen, megjegyzem, hogy a *Khuen* szóban a *h* és *e* csak a régies írásmódot jelzi, s a nevet úgy kell kiejteni, mintha *Kún*-nak volna írva.

TARTALOM.

I. Célkitűzés	3
II. Az út Gesztre	8
III. A geszti otthon	12
IV. A ház népe, Tisza Kálmán, Tisza Kálmánné	16
V. Tisza István ifjúsága, nevelése	26
VI. Geszti hétköznapiak	36
VII. A vasárnap	45
VIII. Ősz, agarászat, Zsuk	49
IX. Karácsony. Gyermekek közt. Bethlen Etelka	52
X. Tisza István családja	63
XI. Gazdálkodás	66
XII. Tisza és a szocializmus	71
XIII. Tisza liberalizmusa	74
XIV. Kulturális tevékenység. A debreceni egyetem	79
XV. Honvédelem, nemzetiségi kérdés, küzdelem Béccsel nemzeti engedményekért, Rákóczi hamvainak hazaszállítása	87
XVI. Küzdelem a parlamenti anarchia ellen. Az el- lenzék győzelme a választásokon. Az udvar Budapesten	91
XVII. A darabontkorszak. A koalíció. Tisza passzivi- tása	103
XVIII. Tisza főbb jellemvonásai	108
XIX. Humora, alteregoja, a magyar parasztsághoz való viszonya	124
XX. Befejezés	133
Jegyzetek	137

TARTAN